

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ԵՎ ԻՐ
ԱՆՄԻՋԱԿԱՆ
ՀԱՐԵՎԱՆՆԵՐԸ

9147.925)
h-24

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅԶ (ԱՄՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ) ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

2782

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ԵՎ ԻՐ
ԱՆՄԻՋԱԿԱՆ
ՀԱՐԵՎԱՆՆԵՐԸ

Սեպտեմբերի 22-ից-25-ը
Երեւանում կայացած գիտական
նստաշրջանի նյութերը

ԵՐԵՎԱՆ 1992 թ.

Ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող ժողովածուն պարունակում է այս թեմայով կայացած գիտաժողովի ելույթների աղագրական վերարտադրությունը և բնական է, որ չի կրում ծրագրային բնույթ:

1992թ. սեպտեմբերի 22-25-ը Երեւանում, Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի և ՀԱՅԹ (ԱՄՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ) հաստատության համագործակցության շրջանակներում կազմակերպվեց քննարկումների շարք՝ նվիրված «Հայաստանը և իր անմիջական հարեւանները» պրոբլեմին, որի ընթացքում լուսաբանվեց Թուրքիայի, Իրանի, Կրաստանի և Ադրբեջանի հետ Հայաստանի հարաբերությունների արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները: Քննարկումներին մասնակցեցին Հայաստանի երեւելի գիտնականներ, մասնավորապես, ՀԳԱ Արեւելագիտության, Պատմության, Տնտեսագիտության, Փիլիսոփայության և իրավունքի ինստիտուտների, Սփյուռքահայության բաժնի, Երեւանի պետական համալսարանի ճանաչված մասնագետներ, ինչպես նաեւ պետական մարմինների աշխատակիցներ:

Ստորեւ տպագրվում են այդ քննարկումների նյութերը՝ անփոփոխ պահելով հեղինակային տեքստերը, հարցադրումները, տեսակետները, գնահատականները և ոճը:

Նիկոլայ Հովհաննիսյանի
(պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀԳԱ-ՀԱՅՔ
համատեղ աշխատանքների
համադրող) բացման խոսքը:

Հարգելի գործընկերներ,

Անկախություն նվաճած Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության առջև կանգնած են բազում դժվարին եւ բարդ խնդիրներ: Նման խնդիրներ են կանգնած նաեւ նրա մերձավորարեւելյան քաղաքականության առջև: Դրանց լուծումը, լուծման ճիշտ տարբերակների առաջադրումն ու ընտրությունը անհնար է բացառապես պետական պաշտոնյաների ուժերով, որքան էլ որ նրանք լինեն, օժտված անձնավորություններ՝ գործելով փակ դռների հետեւում եւ առանձնասենյակներում:

Միջազգային փորձը ցույց է տալիս, որ իրենց առջև ծառայած խնդիրները համեմատաբար հաջող են լուծում այն երկրները, որտեղ իշխանությունները սերտորեն համագործակցում են մասնագետ-գիտնականների հետ, օգտվում նրանց գաղափարներից եւ հաշվի առնում նրանց առաջարկությունները եւ ծրագրերը: Իշխանություն-մտավորականություն դաշինքը կամ համագործակցությունն առավել անհրաժեշտ է անկախության ուղին նոր ուղք դրած եւ այդ բնագավառում մեծ փորձ չունեցող պետությունների համար, որոնց շարքին է դասվում նաեւ Հայաստանի Հանրապետությունը:

Ցավով պետք է արձանագրել, որ առայժմ նման համագործակցություն մենք չենք տեսնում մեր հանրապետության իշխանությունների եւ մասնագետ-մտավորականների միջեւ, հատկապես միջազգային հարաբերությունների մասնագետների միջեւ: Սակայն հավատացած ենք, որ վաղ թե ուշ այդ համագործակցությունը կայանալու է, որովհետեւ դա են պահանջում մեր Հանրապետության արտաքին քաղաքական կուրսի ճիշտ մշակմանն ուղղված խնդիրները եւ մեր ազգային շահերը:

Բայց դրա համար պետք է, որ իրենք մասնագետներն էլ պատրաստ լինեն, ունենան համապատասխան եւ հիմնավորված ծրագրեր եւ առաջարկություններ՝ իրենց տարբերակներով, որպեսզի անհրաժեշտ պահին դրանք ներկայացնեն կառավարությանը:

Առաջնորդվելով այդ մտահոգությամբ՝ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան եւ ՀԱՅՔ (ԱՄՆ) հաստատությունը համատեղ աշխատանքների վերաբերյալ 1992թ. ապրիլին նրանց միջեւ ստորագրված Համաձայնագրին համապատասխան, ձեռնամուխ եղան կազմակերպելու քննարկումների շարք՝ նվիրված «Հայաստանը եւ նրա անմիջական հարեանները» պրոբլեմին: Մեր նպատակն է օբյեկտիվորեն եւ անաչառ կերպով վերլուծել Թուրքիայի, Իրանի, Վրաստանի եւ Ադրբեջանի հետ Հայաստանի հարաբերությունների արդի վիճակը, դրանց բնույթը եւ զարգացման հեռանկարները՝ այդ ուղղությամբ կատարելով հիմնավորված առաջարկություններ, իսկ հնարավորության դեպքում՝ նաեւ համապատասխան կանխագուշակումներ: Կարծում ենք, որ սա իր նախադեպը չունեցող գիտական եւ քաղաքական կարեւոր երեւոյթ է: Առաջին անգամ մեր հանրապետության մասնագետների մի սովոր խումբ, պետք է քննարկման ենթարկի Հայաստանի հարաբերությունների հարցը իր անմիջական հարեան պետությունների հետ: Մեր գլխավոր նպատակն է մեր առաջարկություններով, ինչպես նաեւ դիտողություններով եւ անգամ քննադատությամբ օգնել մեր նորանկախ հանրապետությանը մշակելու հիմնավորված եւ իրատես արտաքին քաղաքականություն եւ գտնել ճիշտ լուծումներ յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում:

Կցանկանալի ավելացնել, որ բնավ էլ պատահական չէ, որ մեր քննարկումները սկսում ենք առաջին հերթին մերձավորարեւելյան տարածաշրջանի մեր հարեանների հետ հարաբերությունների պարզաբանումով: Դա պայմանավորված է նրանով, որ Հայաստանն ինքը պատմաաշխարհագրական առումով եւ քաղաքականապես պատկանում է Մերձավոր

Արեւելքին: Նրա ազգային անվտանգությունը, հայ ժողովրդի ապահով գոյատևումը մեծապես կախված են այն հանգամանքից, թե ինչպիսի հարաբերություններ կատեղծվեն, մի կողմից, Հայաստանի, իսկ մյուս կողմից, նրա անմիջական հարեանների՝ Թուրքիայի, Իրանի, Վրաստանի եւ Ադրբեջանի միջեւ: Չմոռանալով նաեւ, որ Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներում գոյություն ունեն հայ համայնքներ, որոնց կենսագործունեությունը շատ բանով կախված է նաեւ այն հանգամանքից, թե ինչպիսի քաղաքական մթնոլորտ է տիրում մեր տարածաշրջանում:

Ուզում եմ ձեզ միաժամանակ տեղյակ պահել, որ մենք չենք սահմանափակվի միայն այս քննարկումով: Առաջիկայում ՀԳԱ-ն եւ ՀԱՅՔ հաստատությունը կկազմակերպեն քննարկումների մի նոր շարք՝ այս անգամ նվիրված Հայաստանի հարաբերություններին Ռուսաստանի, արաբական երկրների եւ ԱՄՆ-ի ու արեւմտյան այլ պետությունների հետ:

Ես վստահ եմ, որ թե՛ զեկուցողները, թե՛ ելույթ ունեցողները ազատորեն եւ անկաշկանդ կարտահայտեն իրենց անձնական տեսակետները եւ կանեն համապատասխան առաջարկություններ՝ հիմնավորելով դրանք գիտական տեսանկյուններից, չմոռանալով, անշուշտ, հավատարիմ մնալ իրատեսությանը: Եւ եթե քննարկումների ընթացքում արտահայտվեն միմյանց հակադիր, անգամ իրարամերժ տեսակետներ եւ դրույթներ, ապա դա թող չմտահոգի որեւէ մեկին: Միայն տարբեր տեսակետների համադրումով հնարավոր կլինի հասնել ճշմարտության:

Եւ, վերջապես, կցանկանայի ձեզ հայտնել, որ այս քննարկումների նյութերը առանձին պրակով կիրատարակվեն ՀԱՅՔ հաստատության Տեղեկագրում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ԹՈՒՐԹԻԱՆ
22.9.1992

Ռուբեն Սահակյան

(պ.գ.դ., ՀԳԱ Արեւելագիտության
ինստիտուտ)

Այսօրվա մեր քննարկման նպատակը, իմ կարծիքով, պետք է լինի հայ-թուրքական հարաբերությունների պատմությունն ուսումնասիրողների ջանքերն ուղղել Հայաստանի Հանրապետության թուրքական, այսինքն, Թուրքիայի նկատմամբ տարվելիք քաղաքականության մշակմանը: Այս հարցի շուրջ Հայաստանի մի քանի պատմաբան-թուրքագետներ, կանխավ արտահայտել են իրենց տեսակետները: Երկու տարի առաջ ես նույնպես Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի «Միտք» շաբաթաթերթում տված հարցազրույցում /20.12.1990թ./, համառոտակի շարադրել եմ իմ կարծիքը, մասնավորապես ընդգծելով, որ եթե Թուրքիայի նկատմամբ հայկական պետական պաշտոնական քաղաքականություն ըստ էության նոր է մշակվում, ապա Թուրքիայի հայկական քաղաքականությունը, ձեւավորվելով դարեր առաջ, վաղուց արդեն ստացել է կոռ եւ ամբողջական տեսք, այն է՝ արյան մեջ խեղդել հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական ընդվզումները, առավել եւս, ինքնուրույնության եւ անկախ պետականության հաստատման ամեն մի լուրջ փորձ: Այդ քաղաքականությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երեք փուլի:

Առաջին փուլն ընդգրկում է Արեւմտյան Հայաստանի վերջնական զավթումից /1639թ./ մինչեւ 1918 մայիսի 28-ի Հայաստանի Հանրապետության հիմնումը: 2-րդը՝ 1918թ. մայիսի 18-ից մինչեւ 1920թ. դեկտեմբերն ընկած շրջանը, որը բնորոշվում էր Հայաստանի Հանրապետության եւ հայկական անկախ պետականության ոչնչացման քաղաքականությամբ (այն պակասեց հաջողությամբ ոչ առանց բոլոր մեծ տերությունների,

ներառյալ ՌԽՖՍՀ-ի, օգնության): 3-րդ փուլը վերաբերում է 1920—1921 թվերին, երբ 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի, 1921թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի եւ 1921թ. հոկտեմբերի 13-ի Կարսի՝ Հայաստանի համար ստորագուցիչ պայմանագրերի կնքումից հետո Հայաստանում կասեցվեց ինքնուրույն պետականության գործընթացը եւ մեր հանրապետությունը, առավել սեղմված տարածքով, մտցվեց 1922թ. դեկտեմբերի 30-ին ստեղծված ԽՍՀՄ-ի մեջ: Այդ պահից մինչեւ ԽՍՀՄ-ի փլուզումը Թուրքիան իր հայկական քաղաքականության մեջ ելնում էր այդ փաստից՝ ճանաչելով մեկ ինքնիշխան պետություն՝ Խորհրդային Միությունը:

Հարցի մյուս կողմն այն է, որ հետպատերազմյան ողջ ժամանակաշրջանում՝ ամբողջ 45 տարի, Թուրքիան ունեցել է Խորհրդային Միությանը թշնամի մի վստահելի բարեկամ՝ ԱՄՆ-ը, որն այսօր, սակայն, դառնում է Խորհրդային Միության ժառանգորդի՝ Ռուսաստանի բարեկամը: Այս հանգամանքն է, որ չի կարելի անտեսել, եւ որը չի կարելի նաեւ գերազնահատել, որովհետեւ Թուրքիան իր փայլուն դիվանագիտությամբ սակավաթիվ այն պետություններից է, որոնք բոլոր դեպքերում հետեւել են իրենց ինքնուրույն պետական-քաղաքական գծին՝ հմտորեն օգտագործելով մեծ տերությունների միջեւ մշտապես առկա սուր հակասությունները: Իսկ ո՞րն է այն լավագույն գիծը, որն այսուհետեւ պետք է վարի Հայաստանի Հանրապետությունը Թուրքիայի հանդեպ:

Լինելով պատմաբան, բայց ոչ քաղաքագետ, ես կփորձեմ պատասխանել նաեւ այդ վերջին հարցին:

Որպես Թուրքիայի նոր շրջանի պատմության մասնագետ, միաժամանակ իբրեւ Հայաստանի քաղաքացի չէի ցանկանա, որ Հայաստանի նորաստեղծ Հանրապետությունը, նրա խորհրդարանն ու կառավարությունը՝ կողմնորոշվելով դեպի Հայաստանի ներկան ու ապագան, մոռացության տալին անցյալը, մասնավորապես, Հայաստանի առաջին Հանրապետության

կարճատեւ, բայց վերին աստիճանի ուսանելի փորձը:

Չէի ցանկանա, որ գերագնահատվեր Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական կարեւորությունը Թուրքիայի համար, այլ վերջինս, որպես Հայաստանի մերձավոր հարեան, ի թիվս Վրաստանի, Ադրբեջանի եւ Իրանի իր արժանի տեղը գրավեր նրանց նկատմամբ մշակվող մեր արտաքին քաղաքական ծրագրերում, որոնց հիմքում, անկասկած, ընկած պիտի լինեն մեր փոքրիկ, բայց անսահման թանկ երկրի ազգային պետական շահերը:

Այդ բոլորի հետ միասին վերջին շրջանում տեղի են ունեցել մեծ ու փոքր իրադարձություններ, որոնք հարկ է հաշվի առնել.

1) ԽՍՀՄ-ը փլուզվել է,

2) Նախկին խորհրդային հանրապետությունները հռչակել են իրենց անկախությունը եւ ճանաչվել աշխարհի տասնյակ պետությունների կողմից,

3) Ռուսաստանը իրեն հռչակել է նախկին ԽՍՀՄ-ի օրինական ժառանգորդ եւ միջազգային-իրավական ճանաչում գտել հենց որպես այդպիսին,

4) Ռուսաստանը առավել սերտացրել է իր հարաբերությունները մի կողմից ԱՄՆ-ի, մյուս կողմից Թուրքիայի հետ, եւ նա ներկայումս չի փորձում Թուրքիային կտրել ԱՄՆ-ից, ինչպես դա արվել է հետպատերազմյան ողջ ժամանակաշրջանում,

5) ԱՄՆ-ը առավել սերտացրել է իր հարաբերությունները Թուրքիայի հետ՝ նպաստելով վերջինիս ուժեղացմանը մերձավորարեւելյան տարածաշրջանում, մի կողմից, եւ Թուրքիայի միջոցով միջինասիական թուրքալեզու հանրապետությունները թափանցելու իր միտումներին՝ մյուս կողմից,

6) Սասակացել է Արցախի պատերազմը եւ հօդս են ցնդել մեր դիվանագիտության ակնկալությունները՝ Թուրքիան տեսնել չեզոք դիտորդի դերում,

7) Թուրքիան իր հերթին, ԱՄՆ-ի հավատարիմ ու կայուն

դաշնակիցը մնալով հանդերձ, ընդառաջ է գնում այդ պլաններին եւ հանձն է առնում դրանք իրականացնելու՝ ելնելով, անշուշտ, իր ազգային պետական շահերից:

Թվարկված եւ մի շարք այլ գործոններ, մեր կարծիքով, չի կարելի անտեսել, ուստի, Թուրքիայի նկատմամբ տարվելիք արտաքին քաղաքական կուրսը մշակելիս Հայաստանի Հանրապետությունը ստիպված է հաշվի առնել, որ այդ կուրսը այս կամ այն չափով կախված է լինելու միջազգային մեծ քաղաքականությունից եւ, առաջին հերթին, ԱՄՆ-Ռուսաստան եւ ԱՄՆ-Թուրքիա հարաբերությունների ներկա վիճակից եւ դրանց զարգացման միտումներից:

Այժմ դառնանք հայ-թուրքական քաղաքական հարաբերություններ հաստատելու ճանապարհին կանգնած առավել կնճռոտ հարցին՝ 1915-ի ցեղասպանության փաստի պաշտոնական ճանաչմանը Թուրքիայի ներկա կառավարության կողմից:

Ինչպես հայտնի է, սկսած 1965-ից, երբ աշխարհի տասնյակ երկրներում նշվեց Մեծ եղեռնի հիսնամյակը, եւ վերջացրած 75-ամյակով, երբ այդ հարցը արդեն քննարկման առարկա էր դարձել ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների պաշտպանության ենթահանձնաժողովում եւ ճանաչվել Եվրախորհրդարանի կողմից, Խորհրդային Միության ղեկավարությունը համառորեն հրաժարվում էր պարզ ու շիտակ կերպով դատապարտել իր երկրի ժողովուրդներից մեկի նկատմամբ Թուրքիայի նախկին կառավարողների կողմից գործադրված ցեղասպանությունը՝ դրանով իսկ անչափ դժվարացնելով կատարված փաստի գոնե ճանաչումը մյուս մեծ տերությունների կողմից:

Ի վերջո, Հայաստանը, պերեստրոյկայի ստեղծած խառնաշփոթությունից օգտվելով, համարձակություն ունեցավ ինքնուրույն ու միայնակ դատապարտել հայոց ցեղասպանությունը պաշտոնապես՝ 1988-ի նոյեմբերի 22-ին ընդունելով Հայկական ԽՍՀ Պերագույն Խորհրդի հայտնի որոշումը:

Հայաստանի նոր ղեկավարությունը, ձգտելով դիվանագիտա-

կան հարաբերություններ հաստատել հարեան Թուրքիայի հետ, ջանում է լուրջամբ անցնել նախկին Պերագույն Խորհրդի ընդունած որոշման կողքով, ըստ էության ելնելով այն իրողությունից, որ Թուրքիան, միեւնույն է, չի ճանաչի հայոց ցեղասպանությունը: Ավելացնենք մեր կողմից, որ երբեք չի ճանաչի, որովհետեւ 1915-ի գեոնոցիդի ընդունումը, որպես Հայկական հարցի լուծման թուրքական մեթոդ, իր հետ անխուսափելիորեն բերում է տարածքային, դրամական, նյութական, բարոյական եւ այլ փոխհատուցումների մի ամբողջ շարան:

Բացի նշվածից, կա չափազանց կարեւոր մի հանգամանք, որը հստակորեն առանձնացրել է ցեղասպանության պատմության ֆրանսիացի հետազոտող դոկտոր Իվ Տերնոնը, ընդգծելով, որ հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու դեպքում «հարկ կլինի վերաշարադրել թուրքական պատմությունը»:

Ուստի միանգամայն բնական է, որ Թուրքիան ինչպես պաշտոնապես, այնպես էլ ԱՄՆ-ի թուրքական լոբբիի միջոցով խանգարում է հարցի քննարկմանը եւ Օսմանյան կայսրության կառավարողների հանցագործությունը դատապարտող որեւէ որոշման ընդունմանը:

Ելնելով նման դիրքորոշումից՝ Թուրքիան փաստորեն որպես նախապայման պահանջում է ոչ միայն պաշտոնական հրաժարում 1915-ի ցեղասպանության նույնիսկ հիշատակումից, այլեւ՝ Հայաստանի բարձր ղեկավարության միջամտությունը, նրա ներգործությունը Սփյուռքի այն կուսակցությունների ու կազմակերպությունների վրա, որոնք տակավին շարունակում են իրենց գործունեությունը հայոց ցեղասպանությունը միջազգային չափանիշով դատապարտելու ուղղությամբ եւ հանդես են գալիս պահանջատիրությամբ:

Հայաստանի ղեկավարության վիճակն այս տեսակետից բավականին ծանր է, եթե ի նկատի ունենանք, որ կյանքը ինքը եւ երկրի ծայրահեղ բարդ տնտեսական ու քաղաքական

կացությունը թելադրում են դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել առաջին հերթին անմիջական հարեանների հետ:

Սակայն պատմական փորձը ցույց է տալիս, որ խիստ կարետոր է չնոսանալ, թե ում հետ գործ ունենք, երբ խոսքը գնում է Թուրքիայի մասին, եւ տարբեր մակարդակի հայ-թուրքական բանակցությունների ժամանակ հասնել այն բանին, որ թուրքական կողմը, որպես դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման նախապայման, առաջ չքաշի ընդունված փաստաթղթից (խոսքը 1988-ի նոյեմբերի 22-ի որոշման մասին է) պաշտոնապես հրաժարվելու պահանջ, որովհետեւ սկզբունքային ամեն մի զիջում իր հետ բերում է այլ զիջումներ քաղաքական կարետոր հարցերում:

Ինչ վերաբերում է պահանջատիրությանը, սփյուռքահայության վրա ճնշում գործադրելուն եւ այլն, ապա Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությունը կարող է պարզորոշ կերպով թուրքական կողմին հասկացնել, որ ինքն իրավասու չէ այդ բանն անելու, թեկուզ այն պատճառով, որ նախ՝ հայկական սփյուռքն անկախ, ինքնուրույն միավոր է, եւ ապա՝ որ հենց նա՝ է պահանջատերը, քանի որ պահանջատիրության տակ հասկացվում է ցեղասպանության հետեւանքով բռնագրավված հայկական հողերը վերադարձնելու հարցը:

Ուստի չպետք է ընդառաջ գնալ թուրքական կողմի նախապայմանին եւ պաշտոնական հայտարարություններ չանել հողային պահանջներից հրաժարվելու մասին:

Նաեւ՝

Պաշտոնական հայտարարություններ չանել Հայաստանի ու Ռուսաստանի կողմից 1918—1921 թվականներին Թուրքիայի հետ կնքված պայմանագրերը (1918-ի հունիսի 4-ի Բաթումի, 1920-ի դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի, 1921-ի մարտի 16-ի Մոսկվայի եւ 1921-ի հոկտեմբերի 13-ի Կարսի) ճանաչելու վերաբերյալ, թեկուզ այն պատճառով, որ նրանցից առաջին

երկուսը կնքվել են Հայաստանի նախկին Հանրապետության, երրորդը՝ Մոսկվայի կառավարության կողմից, իսկ վերջինը՝ Կարսի պայմանագիրը, պարզապես կրկնում է 1921 թվականի Մոսկվայի պայմանագրի դրույթները, թեւ պայմանագրի տակ դրված է Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչների ստորագրությունը:

Նաեւ՝

Ընդառաջ չգնալ թուրքական կողմի փորձերին՝ Հայաստանի հետ հարաբերությունների հաստատումը կապելու Ադրբեջանին զիջումներ անելու կամ որեւէ այլ նախապայմանի հետ:

Ինչ վերաբերում է Թուրքիայի հետ հաստատվելիք այլ հարաբերություններին՝ առետրական, տնտեսական, մշակութային եւ այլն, դրանց զարգացումն, անկասկած, կնպաստի բարիդրացիական հարաբերությունների սկզբնավորմանն ու կայունացմանը, սակայն այստեղ էլ պետք է հանդես բերել բանական մոտեցում՝ խուսափելով հախուռն եւ հապճեպ քայլերից, որոնք հաճախ վնաս են հասցնում պետականության նոր-նոր արթնացող զգացման ամրապնդմանը Հայաստանի քաղաքացու մեջ:

Վերջացնելով հայ-թուրքական կապերի զարգացման հեռանկարների հետ առնչվող իմ խիստ համառոտ մեկնաբանությունը, իհարկե, չեմ մոռանում, որ Հայաստանի ու Թուրքիայի միջեւ պետական հարաբերություններ հիմնելու ու դրանք վարելու գործը Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարության ու երիտասարդ, ծլարձակող դիվանագիտության անմիջական խնդիրն է:

Իսկ մեր, Հայաստանի ու Թուրքիայի նոր պատմության մասնագետների, պատմաբան-միջազգայնագետների պարտքն է ձեռք բերած գիտելիքներով ու փորձով համեստ ավանդ մուծել այդ հարաբերությունների մշակման ծրագրերում, եթե մեր այդ ցանկությունն արժանանա համապատասխան մարմինների ուշադրությանը:

Հարց (Լ. Խուրշուդյան, ԳԱ թղթակից անդամ).

- Մենք ունենք կառավարություն, նախագահ: Այդ կառավարությունն ունի արտաքին քաղաքականության գիծ, որը բխում է ՀՀԾ կազմակերպության ծրագրի դրույթներից: Մենք այստեղ եկել ենք, որ ասենք, թե ինչպիսի վերաբերմունք ենք ցույց տալիս կառավարության այդ երկու տարվա քաղաքականությանը եւ ինչ ուղիներ ենք տեսնում մեր ապագա գործունեության համար:

Պատասխան.

- Ռուսաստանը հայ-թուրքական սահմանը միշտ կհամարի ռուս-թուրքական սահման: Նա Անդրկովկասից չի գնա: Ես ուրախ եմ այսօր հաստատելու, որ այդ բանը իրականացնում է: Չնայած ժամանակավոր ելեւեջներին, ինչ-որ տեղ անգամ նահանջ կա Ռուսաստանի կողմից, Թուրքիայի հետ դեռ պահպանվում են սերտ կապեր, բայց այս ամենը հիմնականը չէ: Ռուսաստանը ունի կայուն քաղաքականություն: Ճիշտ է, ռուսները պատերազմի ճանապարհով, նվաճման եղանակով են ձեռք բերել Հայաստանը, բայց մենք լավ գիտենք, թե ինչ է շահել դրանից մեր ժողովուրդը:

Ինչ վերաբերում է մեր այսօրվա արտաքին քաղաքականությանը, կարող եմ ասել, որ Հայոց համազգային շարժումը բոլորովին էլ հայոց համազգային շարժում չէ: Եթե նա քաջություն չունի այդ բանն ընդունելու՝ ավելի վատ: Բայց ես գտնում եմ, որ ՀՀԾ-ականները լիովին միայնակ են մշակում իրենց քաղաքականությունը: Ես ասացի, թե ինչ չպետք է արվեր, որ արվել է: Եթե այստեղ մեկը կա, որ գիտի 100%-ով, թե ինչ պիտի արվի Թուրքիայի կապակցությամբ թող ելույթ ունենա:

Հոփսիսին Կորիսմազյան

(պ.գ.թ., ՀԳԱ Արեւելագիտության
ինստիտուտ)

Հայ-թուրքական հարաբերությունների պրոբլեմը խիստ բարդ է եւ բազմաբովանդակ: Այն կարող է ըննարկվել միմիայն մեր տարածաշրջանի հարեւանությամբ տեղաբաշխման, ինչպես եւ հեռավոր արտասահմանյան երկրների հետաքրքրությունների շրջանակներում, ընդհանուր միջազգային դրության զարգացման միտումների ֆոնի վրա: Դրան զուգահեռ գոյություն ունեն որոշակի հանգամանքներ եւս, որոնք նույնպես պետք է հաշվի առնվեն: Այսպես, թեկուզ անհրաժեշտություն չի զգացվում պարզաբանելու այսօրվա հայ-թուրքական հարաբերությունների եւ դրանց հեռանկարների գնահատման համար հարցի հանրահայտ նախապատմությունը, սակայն առկա է այդ նախապատմության փաստը, ավելին, դրա ժառանգական բարդացումը: Այդ իսկ պատճառով Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջպետական փոխհարաբերություններում վերը նշված նախապայմանների բացառումը եւ դրան համապատասխանող ներքին քաղաքականության միջոցով այդ հարաբերությունների անհպաղ, հեղափոխական, հոգեբանական վերակառուցումը այսօրվա մեր քաղաքագետների կողմից ի սկզբանե, մեղմ ասած, անհեռանկար պետք է դիտել: Այստեղ հարցը կապվում է ոչ միայն մեր մտածողության պահպանողական բնույթի հետ: Հասարակությունը պահանջում է գոնե իրական ապացույցներ այն մասին, որ թուրքական հասարակական շրջանակներում եւս ընթանում է անցյալի ողբերգական իրադրությունների վերագնահատման գործընթաց, ինչը եւ թույլ կտար հուսալու, որ թուրքական քաղաքականությունը այսօր եւ ապագայում անկախ Հայաստանի հետ հարաբերություններում ծայրահեղ դեպքում զուսպ կլինի: Մինչդեռ դրա ապացույցները չեն եղել եւ չկան: Առկա է միմիայն մեր քաղաքագետների գաղափար-

րական հավատամքը, այն է՝ Հայաստանը ամեն կերպ պետք է հասնի Թուրքիայի հետ բարիդրացիական հարաբերությունների: Սակայն այստեղ հարց է ծագում, իսկ ի՞նչ են մտածում թուրքերը: Եւ ինչպիսի՞ն են թուրքական ստրատեգիական, ռազմաքաղաքական եւ այլ նշագրերը, ինչի՞ վրա են դրանք խարսխված: Ինչպիսի՞ Հայաստան է ձեռնտու Թուրքիային:

Այս հարցին պատասխանելու համար հարկավոր է հաշվի առնել նաեւ մեկ այլ հանգամանք: Ոչ թե Թուրքիան, այլ Հայաստանն է սկսում կառուցել իր քաղաքականությունը, այն էլ դատարկ հիմքի վրա, զրոյից, իր քաղաքական գաղափարախոսությունը մշակում՝ ելնելով ընթացիկ իրավիճակից: Իսկ Թուրքիան վաղուց ունի մշակված ստրատեգիական ծրագրեր, կազմակերպված քաղաքական նպատակներ ու խնդիրներ:

Եւ վերջապես, պետք է նշել նաեւ այն հանգամանքը, որ ինչպես մեր, այնպես էլ ռուսական եւ արեւմտյան քաղաքականության մեջ լայնորեն տարածված եւ մշտապես օգտագործվող «չնախատեսված հանգամանքներ» եւ «անկանխատեսելի հետեւանքներ» հասկացությունները իրադարձությունների գնահատման ժամանակ թուրքական քաղաքականության մեջ գործնականորեն չեն կիրառվում:

Այնպիսի խոշոր իրադրություն, ինչպիսին համաշխարհային գերտերության՝ ԽՍՀՄ-ի փլուզումն էր եւ նրա փլատակների վրա անկախ պետությունների կազմավորումը, նույնպես անսպասելի չէր Թուրքիայի համար: Իհարկե, թուրքական քաղաքագետները չգիտեին, թե դա ե՞րբ կլիներ, կամ կլինե՞ր ընդհանրապես թե ոչ, սակայն նրանք գիտեին ինչպես կառուցել իրենց երկրի քաղաքականությունը, ինչպես գործել ԽՍՀՄ-ի փլուզման այս կամ այն սցենարի դեպքում, եթե դա տեղի ունենար: Ճիշտ այդ ձեռով նկատի էին առնված համապատասխան տարբերակներ հենց իր՝ Ռուսաստանի, փլուզման դեպքում, եթե դա տեղի ունենար, կամ եթե տեղի ունենա ապագայում: Թուրքիան դրան լիովին պատրաստ է երեկվանից:

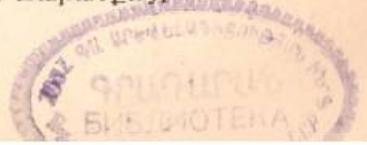
Չարվելով այն հարցի ըննարկմանը, թե Թուրքիայի այսօրվա քաղաքագետների ծրագրերում եւ աշխարհայացքում ինչ չափով են առկա պանթուրքիզմի եւ թուրանիզմի գաղափարները, պետք է ընդգծել, որ մերձավոր եւ միջին արեւելյան տարածաշրջաններում Թուրքիայի համար մեծ տերություն դառնալու, մուսուլմանական աշխարհում վճռորոշ դեր խաղալու չքողարկված ձգտումը բնորոշում է թուրքական ջանքերի ուղղվածությունը դեպի ընդարձակ թյուրքաբնակ տարածքները՝ որպես նրա ընդարձակման եւ ազդեցության ամրապնդման տեսանկյունից առավել հեռանկարային, քանի որ հենց այստեղ են միաձուլվում էթնիկական եւ կրոնական ընդհանրությունները:

Այսպիսով, ինչպես էլ որ այն կոչենք, Թուրքիայի քաղաքականության մեջ ստրատեգիական ուղղվածությունը հստակ որոշված է եւ կազմում է Թուրքիայի ազգային քաղաքականության կարեւորագույն մասը:

Իսկ ինչ վերաբերում է քաղաքական ասպարեզում հայտնված Հայաստանի անկախ հանրապետությանը, դա ընդամենը Թուրքիայի կողմից արդեն հաշվարկված եւ կանխատեսված իրադարձության իրականացում էր, որը թեեւ չդրդեց Թուրքիային վերանայել իր քաղաքական կողմնորոշումները՝ Հայաստանի հանդեպ ստրատեգիական պլանների տեսանկյունից, սակայն Թուրքիան ձեռնարկեց հետագա իրադարձություններին լռելյայն հետեւելու եւ զուսպ չեզոքություն պահպանելու քաղաքականություն: Նա իրեն արդեն իսկ բավարարված էր զգում այն օգուտներից, ինչ շահել էր ԽՍՀՄ-ի փլուզման հետեւանքով:

Մինչ այդ էլ թուրք քաղաքագետները ոչ մի առիթով չէին թաքցնում իրենց կարծիքները այն մասին, թե ոչ մի հանգամանքում չէին ցանկանա տեսնել ԽՍՀՄ-ը կամ Ռուսաստանը որպես ուժեղ եւ զորեղ տերություն, քանի որ թուրքերի համար սարսափազդու էր այն, որ հենց այդ իսկ տերությունների կողմից կարելի էր սպասել ոչ այնքան գաղափարական կամ կոմունիստական հավակնություններ, որքան տարածքային պա-

2782

հանջների դրսևորում:

Այստեղից միանգամայն պարզ է դառնում, որ բուֆերային տիպի պետությունների, այդ թվում նաև Հայաստանի երեսան գալը չէր կարող ողջունվել Թուրքիայի կողմից: Ինչ վերաբերում է մեր դիվանագիտական շրջանակների գործունեությանը, ապա նրանց կողմից ճիշտ կլիներ ոչ թե ջանքեր գործադրել ԽՍՀՄ-ի փլուզման արագացման ուղղությամբ, այլ պատրաստվել դիմագրավելու փլուզման հետևանք կազմող դժվարություններին՝ քաղաքական, տնտեսական եւ ռազմական փոխհարաբերություններում: Մեր քաղաքագետները կարծում էին, թե այդ փլուզման ընթացքում իրենց կհաջողվի կրակից իրենց համար շագանակներ հանել: Ստացվեց սակայն այնպես, որ այդ շագանակները նրանք հանեցին ոչ թե իրենց, այլ ուրիշների համար: Նկատելով 1991թ. սկզբներից Թուրքիայի ընդունած խիստ զգուշավոր, չեզոք եւ չափավոր դիրքորոշումը՝ մեր քաղաքագետները խուճապի մեջ ընկան եւ շփոթեցին Թուրքիայի հանդեպ իրենց ստրատեգիական դիրքորոշումը՝ մտածելով իրենց հակառակական նոր կողմնորոշումներով հասնել Թուրքիայի եւ, ինչու չէ, նաև ԱՄՆ-ի, Եվրոպական մյուս երկրների հանդեպ ունեցած քաղաքականության մեջ սկզբունքային փոփոխությունների: Ավելին, Հայաստանի նորընտիր ղեկավարները կարծում էին, թե Թուրքիան, ԱՄՆ-ը եւ Եվրոպան ըստ արժանվույն կզնահատեն իրենց դեմոնստրատիվ քայլերը, այսպես ասած՝ «զնացքից շուտ թռչելու» կապակցությամբ:

Մինչդեռ 1991թ. մարտին Թուրքիայի՝ Մոսկվայում ստորագրած համաձայնությունը հատկապես կանգ էր առնում «քաղաքական փոխադարձ անկախության, սուվերիտետի, տարածքային ամբողջականության խիստ պահպանման, միմյանց ներքին գործերին չմիջամտելու կետերի վրա: (Թուրքիան իր դիրքորոշումներում բոլորովին չէր շտապում, քանի որ ԱՆդրկովկասում դեռ առկա էր եւ պահպանվում էր ռուսական

ազդեցությունը):

Իրավիճակը կտրուկ փոփոխվեց ԽՍՀՄ-ի լրիվ փլուզումից եւ պրեզիդենտի հրաժարականից հետո: Բնական է, որ փոխվեց նաև Թուրքիայի վերաբերմունքը Հայաստանի եւ Ղարաբաղի հանդեպ:

Այժմ, ինչպիսի հիմքի վրա էլ Հայաստանը կառուցի իր նոր քաղաքականությունը Թուրքիայի հանդեպ, նա պետք է գնա լուրջ զիջումների ճանապարհով՝ կախյալ վիճակ ստեղծելով իր համար: Պատահական չէ, որ հայկական կողմի նոր առաջարկությունները 3-րդ տնտեսական կոնգրեսում թուրքական կողմի հետ բանակցությունների ժամանակ՝ հաղորդակցության ուղիների հնարավորին օգտագործման, փոխադարձ առետուր սկսելու վերաբերյալ, Դեմիրելի կողմից մնացին անպատասխան: Ինչպես հետո դրան անդրադարձավ թուրքական մամուլը, Թուրքիան առայժմ այդ առաջարկությունները ամուր պահում է իր գգրոցներում: Իսկ դրա դիմաց թուրքական կողմը չի խորշում առաջադրելու իր պահանջները: Դրանք են՝ 1) հայերի անհապաղ հեռանալը Շուշիից ու Լաչինից, 2) որոշակի փոխզիջումներ Հռոմի եւ Մինսկի խորհրդաժողովներում: Թուրքերի կարծիքով, իրենց այդ առաջարկությունների կատարումը հայերի կողմից օգուտ կբերեր հենց իրենց հայերին:

Սակայն իրականում թուրքական նման պահանջների կատարումը Հայաստանի կողմից կհանգեցնեք Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի գերազանցության ապահովմանը Հայաստանի հանդեպ, ցանկացած պահին, ցանկացած առիթով կկասեցվեր ամեն տեսակի տրանսպորտային հաղորդակցություն: Առետարական կապերը եւս մղվում են ամենահետին պլան:

Այժմ, արդեն համոզված լինելով դրանում, մեր դիվանագիտությունը փորձում է Թուրքիայի հետ հարաբերություններում հասնել հակակշի՝ կառուցելով իր նոր տիպի հարաբերությունները Ռուսաստանի եւ ԱՄՆ-ի հետ: Հայաստանը խիստ շահագրգռված է ամուր Ռուսաստանի՝ ԱՊՀ-ի պահպանմամբ:

Այժմ մեր դիվանագիտությունը դատում է այսպես՝

Եթե Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի շահերը բախվեն մեր տարածաշրջանում, ապա դա երկար կտևի: Իսկ եթե Ռուսաստանն այդ պայջարում թուլանա, հնարավոր է, որ ԱՄՆ-ը եւ Թուրքիան դրդեն նրան գնալու զիջումների, որը կլինի, ինչ խոսք, Հայաստանի հաշվին եւ կհանգեցնի հայերի կողմից տարածքային նոր կորուստների:

Թուրքիայի համար խիստ կարեւոր է Ղարաբաղի հարցում Ադրբեջանին օգնելը: Դա, այսպես ասած, նրա համար իր քաղաքական վարկի ապահովումն է:

Սա, իհարկե, չի նշանակում թե Թուրքիան կդիմի Հայաստանի դեմ կոնկրետ ռազմական ագրեսիայի, չնայած թուրքական կողմի հայտարարությանը, որ ինքը պատրաստ է զորք մտցնել Նախիջեւան: Այս հայտարարությունը ավելի շատ նպատակ էր հետապնդում ստուգել Ռուսաստանի ռեակցիան:

Այնքան հավանական չէ Թուրքիայի ռազմական ագրեսիան Հայաստանի դեմ, որքան նրա մերձեցումը Ռուսաստանի եւ ԱՄՆ-ի հետ, եւ վերջիններիս հետ համատեղ ճնշման գործադրումը Հայաստանի վրա:

Մեր դիվանագիտության համար այժմ խիստ կարեւոր է Ռուսաստանի՝ որպես հիմնական դաշնակցի, պահպանումը:

Այժմ Հայաստանի համար թերեւս ամենակարեւորն այն է, որ Թուրքիան պատերազմող Ադրբեջանի չեզոք դաշնակիցն է: Հենց այս հանգամանքից էլ նետվել էլ պետք է կառուցել ներկայիս մեր դիվանագիտությունը:

Վառն այն է, որ մեր կառավարությունը երբեմն ձգտում է անհնարինին, այսինքն, Թուրքիայի հետ անմիջական, շտապ մերձեցմանը, այն էլ՝ զգալի զիջումների գնով, որի հետեւանքները խիստ վտանգավոր կարող են լինել: Էլ չենք խոսում այդ կապակցությամբ Ռուսաստանի համապատասխան ռեակցիայի մասին:

Այս պարագաներում Հայաստանը պետք է ձգտի լավագույն

փոխհարաբերություններ հաստատել Ռուսաստանի եւ ԱՊՀ-ի այլ երկրների հետ (ասենք՝ համագործակցության, զենքի արտադրության, գիտության բնագավառներում): Նման քայլերը խիստ կամրապնդեն Հայաստանի քաղաքական դիրքերը, ինչպես նաեւ կապահովեն նրա սպառազինությունների մակարդակի նվազագույնը:

Իսկ Թուրքիայի հետ պետք է ձգտել խիստ զգուշավոր, դանդաղ մերձեցման:

Հակոբ Չաքրյան

(պ.գ.թ., ՀԳԱ Արեւելագիտության
ինստիտուտ)

Սկզբնական շրջանում միշտ կողմ եմ եղել հայ-թուրքական հարաբերությունների հաստատմանը: Մենք գիտեինք, որ Հայաստանը պետք է անկախանա եւ, ինչպես Լ. Տեր-Պետրոսյանն ասաց, քաղաքակիրթ հարաբերություններ ստեղծի բոլոր հարեւան երկրների, այդ թվում նաեւ Թուրքիայի հետ: Միաժամանակ Թուրքիայում մտավախություն կար, որ ԽՍՀՄ-ը կփլուզվի եւ կառաջանան մի շարք փոքրիկ, մանր պետություններ: Իսկ, ինչպես ասում էր Թուրքիայի պրեմիեր մինիստրը. «Մեզ համար նախընտրելի է մեր հարեւանությամբ ունենալ հզոր մի պետություն, եւ ոչ թե մի քանի մանր պետություններ»: ԽՍՀՄ-ը փլուզվեց, եւ թուրքերի ցանկությունը չիրականացավ: Առաջացան մի շարք մանր պետություններ: Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո Թուրքիան Հայաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելու ուղղությամբ մի շարք հայտարարություններ արեց: Օրինակ, Հայաստանի անկախացումից հետո, 1991թ. դեկտեմբերի 7-ի իր ելույթում Օզալը հայտարարություն արեց. «Ես նոր կառավարությանը առաջարկում եմ անմիջապես դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել Թուրքիայի համար յուրահատուկ նշանակություն

ունեցող Հայաստանի հետ: Լավ կլինի, որ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու կողքին ստորագրվի երկկողմանի տնտեսական պայմանագիր եւ անհապաղ բացվի Մարքարայի կամուրջը»: Անցավ մի քանի շաբաթ, եւ երբ Դեմիրելը եւ Օզալը հեռուստատեսությամբ ելույթ էին ունենում, եւ լրագրողների այն հարցին, թե Հայաստանի հետ հարաբերությունների հաստատումը դժգոհություն է առաջացնում թյուրքալեզու այլ հանրապետություններում, պրեզիդենտը պատասխանեց. «Ես նրանց խոսք կհասկացնեմ»: Նույնը պատասխանեց Դեմիրելը՝ ավելի մեղմ ձեւով: Այն հարցին, թե ինչ շահ պետք է ունենա Թուրքիան, որպես պատասխան հնչեց, որ շատ շահեր կան Հայաստանի հետ կապված: Անցավ որոշ ժամանակ, եւ, հատկապես Խոջալուից հետո, Թուրքիան սկսեց Ադրբեջանի իրավունքները միջազգային ասպարեզում պաշտպանելու քայլերը: Հակահայկական հիստերիան տեղափոխվեց միջազգային ասպարեզ: Թուրքիան ամեն կերպ, ընդ որում, հաջող կերպով, համոզում էր, որ ագրեսորը հայն է: Հիմա նույն Դեմիրելը գտնում է, որ Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու համար պետք է, որ Հայաստանը զիջի Լաչինն ու Շուշին եւ այլ զիջումներ անի: Ես մի այլ առիթով գրել եմ, որ եթե Հայաստանը փորձ անի դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել Թուրքիայի հետ, չի բացառվում, որ Թուրքիան առաջ քաշի Կարսի պայմանագիրը նորոգելու հարցը: Մի բան այսօր պարզ է. Հայաստանի ներկայիս իշխանությունների արտաքին քաղաքականության մեջ Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու միակ փորձը անհաջողության է մատնվել: Հայ-թուրքական հարաբերությունների մասին մեր մամուլում գրեթե ոչինչ չի հաղորդվում: Այդ ամենի մասին մենք տեղեկանում ենք միայն թուրքական թերթերից: Այստեղից որեւէ ճշգրիտ եզրակացություն անել հնարավոր չէ: Հետեւաբար, մենք պետք է ելնենք արդյունքներից: Արդյունքը

հիմա այն է, որ Թուրքիան Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու համար ուժի մեջ է պահում Շուշին եւ Լաչինը զիջելու պահանջը: Այդ մասին Ռիո-դե Ժանեյրոյում Լ. Տեր-Պետրոսյանի այցի ժամանակ Դեմիրելը նորից ասել է. «Կուք աշխարհի վրա շատ հույս մի՛ դրեք, եկեք մեզ հետ լավ հարաբերություններ հաստատեք, եթե պատմական խնդիրներ ունեք, կարող եք մեզ հետ ըննարկել եւ պարզել»: Ուրեմն, ներկա պայմաններում կամ պետք է զիջենք, կամ էլ դիվանագիտական հարաբերություններ չհաստատենք:

Ի՞նչ կարելի է անել: Ոչ թե ուղղակի դիմել Թուրքիային, այլ այնպիսի պայմանների մեջ դնել նրան, որ ինքը ձգտի դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել: Դրա համար անհրաժեշտ է սերտ հարաբերություններ հաստատել այն երկրների հետ, որոնք Թուրքիայի հետ խնդիրներ ունեն՝ Հունաստան, Սիրիա, Իրաք, Իրան: Իհարկե, այդ անելուց առաջ պետք է ուսումնասիրել Կիպրոսի խնդիրը, Էգեյան ծովի խնդիրը Հունաստանի հետ, Սիրիայի Ալեքսանդրետի սանջակի խնդիրը, Պարսից ծոցի պատերազմից հետո առաջացած թուրք-իրաքյան խնդիրը: Բացի դրանից, պետք է ուսումնասիրել նաեւ քրդական բարդ խնդիրը:

Թուրքիան կհասկանա, որ Հայաստանը իր հայ դատի պահանջատիրությամբ կարող է մեծ գլխացավանք պատճառել: Բացի այդ, հրապարակի վրա ունենալով քրդական հարցը եւ այլ պրոբլեմներ, ինքը կձգտի մեզ հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել:

Երբ Միացյալ Նահանգներում ընտրություններ են գնում, Թուրքիան դրա նախօրյակին հսկայական գումարներ է ծախսում, որպեսզի կասեցնի հայերի հայ դատով տարվող աշխատանքը, կասեցնի հայկական բանաձեւի ըննարկումը Կոնգրեսում: Միայն այս տարի է, որ Թուրքիան հանգիստ շունչ է քաշում, ոչ մի մտահոգություն այդ առիթով նա չունի:

Ինչու: Մեր նախագահը բոլոր հարեան երկրներից նախապատվությունը տվեց Թուրքիային: Սփյուռքը բաժանվեց 2 մասի՝ Թուրքիայի հետ փոխհարաբերություններ հաստատելու կողմնակիցների եւ հակառակորդների: Եթե այսօր սփյուռք կա, դա հայ դատի եւ պահանջատիրության շնորհիվ է: Իսկ Հայաստանում ազգային վերածննդի գաղափարի փոխարեն հայկական մաֆիայի վերածննդի գաղափարը գոյություն ունի: Սփյուռքը կիսվեց՝ դա շատ մեծ անզգուշություն էր:

Երկրորդ. ի՞նչ պետք է անի Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը: Պետք է մի տեղ հավաքել բոլոր կուսակցությունները եւ ասել. «Թողե՛ք ձեր միջկուսակցական կռիվները եւ հավաքվե՛ք հայկական պետականության գաղափարի շուրջը»: Այդ բանը չարվեց: Ընդհակառակը. հիմա Թուրքիայի հետ հարաբերություններ հաստատելու ձգտող Հայաստանին Սփյուռքը ինչպե՛ս օգնի: Հայ դատի հարցը բարձրացնի՞, թե՞ ոչ:

ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո Ռուսաստանը նախապատվությունը տվեց Թուրքիային, ոչ թե Իրանին: Լ. Տեր—Պետրոսյանը ընդունելի համարեց, որ Թուրքիան Ղարաբաղում միջնորդի դեր կատարի, Ռուսաստանը նույնպես ընդունում է Թուրքիայի միջնորդությունը: Հայաստանը ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն չի վարում: Իմ խորին համոզմամբ, այս քաղաքականությունը հրահանգված քաղաքականություն է:

Մեր բոլոր աշխատանքները իզուր են, եթե հանրապետության նախագահը ելույթ է ունենում եւ ասում. «Ես ազգի կործանման ավելի կարճ ճանապարհ չգիտեմ, քան ազգային քաղաքականությունը»: Եթե իսկապես ազգային քաղաքականությունը ազգի կործանման ամենակարճ ճանապարհն է, ապա ի՞նչ ճանապարհով կարելի է փրկել ազգը:

Հարց (Գ. Գալոյան, ՀԳԱ ակադեմիկոս).

- Հայաստանի արտաքին քաղաքականության մասին խոսելիս դուք թվարկեցիք մի շարք երկրներ, որոնց միջոցով Հայաստանը կարող է ներազդել Թուրքիայի վրա: Այդ

ցուցակում բացակայում էր Ռուսաստանը: Ենթադրու՛մ եք, որ այդ հարցերը հնարավոր է լուծել առանց Ռուսաստանի, թե՞ ինչ-որ այլ նկատառումներով բաց թողեցիք Ռուսաստանը:

Պատասխան.

- Առանց Ռուսաստանի, իհարկե, չենք կարող: Եվ Ռուսաստանն էլ, կարծում եմ, իր ռազմա-ստրատեգիական դիրքերը դժվար թե զիջի: Ռուսաստանի համար էլ կարելի է որոշ պարտադրող միջոցներ գտնել: Օրինակ, նոր աշխարհակարգի պայմաններում Եվրոհամայնքը վերածելավորվում է:

Ես գտնում եմ, որ Ռուսաստանը չի կարող սերտաձել Եվրոպայի հետ: Անգլիայի, Ամերիկայի, Գերմանիայի համար դա նախընտրելի չի լինի: Եւ չի բացառվում, որ այս պայմաններում Ռուսաստանը թեքվի դեպի Մերձավոր Արեւելք: Եթե մենք կարողանանք Մերձավոր Արեւելքի, հատկապես արաբական երկրների հետ որոշակի մակարդակի փոխհարաբերություններ ստեղծել, ապա այդ ժամանակ Հայաստանը կշահի:

Այսինքն, մենք կշահենք այն դեպքում, երբ մեր շահերը կներդաշնակեն Ռուսաստանի շահերի հետ: Կոպիտ ասած, պետք է ինչ-որ միջնորդի դեր ունենալ: Եվ դա մեզ համար ավելի հեշտ է, քան Ռուսաստանի համար: Եթե այդպիսի փորձը մերժվի, դա ավելի վիրավորական կլինի Ռուսաստանի համար, քան մի փոքրիկ Հայաստանի:

Հարց.

- Չե՞ք գտնում, որ Թուրքիայի վրա ազդելու ամենամեծ գործոնը Ռուսաստանի հետ սերտ կապերի մեջ լինելն է:

Պատասխան.

- Թուրքիայի վրա չի ազդում այդ հանգամանքը. Հայ ժողովրդի ամենաճակատագրական պահերին միշտ ձեռավորվում է ռուս-թուրքական գործարք, բայց Ռուսաստանը ոչ մի ջանք չի թափում հայերին օգնելու համար:

Հակոբ Հակոբյան
(պ.գ.թ., Երեւանի պետական
համալսարան)

Ես, իհարկե, չեմ կարծում, որ այս պահին, եւ գուցե բավականին երկար ժամանակ, Հայաստանի համար իդեալը Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելն է:

Թող ինձ շատ ներեն նրանք, որոնք ականայից արդարացնում են ներկայիս իշխանությունների հրեշավոր քաղաքականությունը, երբ ասում են, թե պետք է գրոյից սկսել: Հայ ժողովուրդը միշտ էլ ունեցել է օրինատացիա, դարերով մշակված վերաբերմունք եւ փորձ, հատկապես հայկական 1-ին հանրապետության փորձը: Այնպես որ, մենք չպետք է սկսենք դատարկ տեղից: Իսկ ներկայիս իշխանությունները դեռ իշխանության գլուխ գալուց առաջ, ՀՀԾ-ի 1-ին համագումարում, երբ ընդունեցին իրենց ծրագիրը, որոշակիորեն վճռեցին ժառանգել չգիտես ինչու, անգլիայի դիվանագետ Պալմերստոնի կարգախոսը. չկան հավերժական բարեկամներ, չկան հավերժական թշնամիներ, կան հավերժական շահեր: Եվ սա, իրենց կարծիքով, մի տեսակ խայծ էր՝ նետված Թուրքիային, թե տեսք, մենք հրաժարվում ենք ռուսական օրինատացիայից: Կարծում են, որ սրանով կարող են գայթակղել Թուրքիային, բարեկամներին փոխել, Ռուսաստանը մեկուսացնել հայկական հարցերից եւ բարեկամանալ Թուրքիայի հետ: Տարօրինակն այն է, որ այս, սկզբից եւեթ արդեն ոչինչ չխոստացող քաղաքականության ձախողումից հետո, նրա հեղինակները շարունակում են կառչած մնալ իրենց այդ սնանկացած տեսակետին: Ավելին, նույնիսկ Հայաստանի հանրապետության նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը 1992թ. հուլիսի 29-ի իր հեռուստատեսային ելույթում իրեն թույլ է տալիս խոսելու ինչ-որ փաստաթղթի մասին, որը ստորագրել են դաշնակցությո-

յան լիդերները ՊԱԿ-ի ներկայացուցիչների հետ եւ ասում է, որ այս փաստաթղթում պարտավորվածություն կա հայ ժողովրդի շրջաններում վարել ռուսֆիլ քարոզչություն:

Այստեղ հարց եղավ Ռուսաստանի հետ մերձենալու, հարաբերությունները բարելավելու մասին: Եթե մենք ուզում ենք, որ Ռուսաստանը լինի մեր դաշնակիցը, մենք պետք է ունենանք որոշակի վերաբերմունք ռուս մարդու նկատմամբ: Հայ-թուրքական հարաբերություններում, հատկապես ներկա պահին, Ռուսաստանի գործոնը վճռական պիտի դառնա, որոշիչ դառնա, ճակատագրական դառնա: Իսկ որպեսզի այս գործոնը գործի, անհրաժեշտ է Հայաստանի իշխանությունների քաղաքականության որոշակի շրջադարձ: Դա ոչ թե Մոսկվա գնալու, բանակցություններ վարելու շրջադարձն է, այլ շրջադարձ ողջ ռուս ժողովրդի նկատմամբ, ռուս հասարակության, ռուսական պետության նկատմամբ:

Ավելի վաղ, քան 2 տարի առաջ ես մամուլում հայտնել եմ այն կարծիքը, որ եթե Հայաստանը անկախանա, կիսաթուրքական շրջափակման մեջ մնալով միայնակ, նա կհայտնվի մի տարօրինակ վիճակի մեջ, որը իրենից կներկայացնի Իսրայելի եւ Պաղեստինի միմյանց հակադիր վիճակների խառնուրդը: Այսինքն, մենք պաղեստինցիների պես պետք է շարունակենք մեր հողերի համար պայքարը, իսկ Իսրայելի պես պետք է գտնվենք պաշարման մեջ եւ ապրենք զորանոցային կյանքով տասնամյակներ շարունակ: Դրա համար մեզ անհրաժեշտ կլինի ունենալ մեծ բանակ, մեծ սպառազինություն, որը մեր ուժերից վեր է: Ուստի, ինչպես էլ որ ընթանան հայ-թուրքական հարաբերությունները, այստեղ ռուսական գործոնը պետք է լինի ամենավճռականը, ամենակարեւորը:

Երկրորդը: Ես կարծում եմ, որ կոպիտ սխալ է, եւ այդ սխալը շարունակում են Հայաստանի ղեկավարները, երբ ուզում են ամեն ինչ լուծել Եվրոպական անվտանգության եւ համագործակցության խորհրդակցության շրջանակներում: Դա այն մի-

չազգային կազմակերպությունը չէ, որը կարող է լուծել մեզ համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող հարցերը: Մեզ անհրաժեշտ է դիմել 3-րդ աշխարհի երկրների օգնությանը, այդ հարցը տեղափոխել ՄԱԿ-ի 24-ի հանձնաժողովի օրակարգի մեջ, այն հանձնաժողովի, որը զբաղվում է ապագա դուրսագնացման հարցերով:

Խորհրդային Միության օրոք վերջինս դիմվել է ՄԱԿ-ի կողմից որպես մեկ ամբողջականություն: Կազմալուծվելուց հետո, միության մասերը պետք է դիմվեն իբրև գաղութների, այլ ոչ թե ինքնակառավարվող երկրների գործավիճակ ունեցող միավորներ: Այդ դեպքում հնարավոր է ինչ-որ բան անել: Բացի դրանից, 3-րդ աշխարհի երկրները անցել են այդ ազգային-ազատագրական գործընթացը, նրանք կարող են հասկանալ մեր խնդիրները եւ օգնել մեզ այդ հարցում:

Երրորդ հարցը: Հայաստանի եւ Թուրքիայի հարաբերություններում մենք չպետք է զանց առնենք Ղարաբաղի պրոբլեմը եւ պանթուրքական ծրագրերը: Վերջերս Լոնդոնում անգլիացիները վերահրատարակեցին Թեքիդ Ալթիի «Թուրքական եւ պանթուրքական իդեալները» գրքուկը: Այդ գրքուկը լույս է տեսել 1915-ին: Գերմանացիներն այն անմիջապես թարգմանել են գերմաներեն եւ հրատարակել Դրեզդենում: Հետո 1916-ին այդ գրքուկը հրատարակվել է Անգլիայում, ռազմածովային նախարարության շտաբի կողմից: Հիմա անգլիացիները վերահրատարակել են նախաբանով: Այսօր պանթուրքիզմը ստանում է որոշակի ուրվագծեր, ձեռք է բերում գործնական իրականացման որոշակի շանսեր: Մենք չպետք է մոռանանք այդ բանը: 1938-ին Փարիզում ջոաներեն լեզվով լույս տեսած պանթուրքիզմի մասին Զարեանդի գրքի մեջ ասված է, որ պանթուրքիստական իդեալը կարող է իրականանալ միայն՝ 1) Ռուսական կայսրության քայքայման դեպքում, 2) դրա համար անհրաժեշտ է վերացնել հայկական ամբարտակը: Հայկական ամբարտակը պետք է կործանել, որպեսզի հնարավոր լինի

թուրքական աշխարհի ժողովուրդներին միավորել միմյանց հետ: Հասկանալի է, որ 24 թուրքալեզու ժողովուրդներից 23-ը Խորհրդային Միության մեջ են ապրում: Բացի թուրքերից, կան, իհարկե, ժողովուրդներ, որոնք ունեն արտասահմանում իրենց հայրենակիցները, բայց իրենց հիմնական զանգվածը, վարչական միավորումը Խորհրդային Միության մեջ է: Այնպես որ այս հարցում Ռուսաստանի շահերը անմիջականորեն շոշափվում են: Ի հայտ են գալիս հայ-ռուսական երկրաքաղաքական շահերի ընդհանրության երետյոթներ, որոնք մենք պետք է անպայման օգտագործենք: Ասել, որ՝ գիտեք, Մոսկվայում հիմա այդպես չեն մտածում, սխալ է: Կան Ռուսաստանում ուժեր, որոնք ուրիշ տեսակետից են մտածում այդ հարցերին:

Մենք, գիտնականներս, չպետք է սահմանափակվենք միայն այսպիսի ժողովներով: Պետք է դիմել ռեալ միջոցների՝ ներազդելու քաղաքականության վրա:

Մկրտիչ Ներսիսյան

(ՀԳԱ ակադեմիկոս)

Երկրի արտաքին քաղաքականությունը մշակելու ժամանակ պետք է հաշվի առնել նաեւ պատմության դասերը, մեր հայրենասեր նախնիների պատգամները, նրանց կյանքի ու գործունեության փորձը: Ինչպե՞ն կարելի է անտեսել, օրինակ Իսրայել Օրու, Խաչատուր Աբովյանի, Ներսես Աշտարակեցու, Ստ. Նազարյանի, Մ. Նալբանդյանի, Գր. Արծրունու, Հովհ. Թումանյանի, Կոմիտասի, Գր. Զոհրապի, զորավար Անդրանիկի խորը համոզումն այն մասին, որ հայ ժողովրդի բնական եւ հուսալի դաշնակիցը Ռուսաստանն է: Դժբախտաբար, այսօր նորելուկ մի շարք «քաղաքագետներ», աղավաղելով պատմությունը, առանց լուրջ փաստարկների պնդում են հակառակը:

Վերջին տարիներին մեր մամուլում հրապարակվեցին ոչ քիչ

հողվածներ, որոնցում այն միտքն է զարգացվում, թե հայկական կոտորածների պատճառը հենց իրենք հայերն են, քանի որ նրանք, դիմելով «Երրորդ ուժի» օգնությանը, դրանով իսկ իրենց դեմ գրգռեցին թուրքերին: Չարամիա զրպարտանք: Մի՞թե հայտնի չէ, որ Օսմանյան բռնապետության դեմ ուղղված ազգային ազատագրական շարժումը ուներ գերազանցապես ինքնապաշտպանական բնույթ եւ հետեւանք էր դաժան, բարբարոսական ճնշումների ու կեղեքումների: Մի՞թե պատահական է, որ սուլթանական բռնապետությունը զանգվածային կոտորածներ է կազմակերպել իր լծի տակ գտնվող բոլոր երկրներում՝ Հունաստանում, Սերբիայում, Բուլղարիայում, Մակեդոնիայում, արաբական երկրներում եւ այլուր:

Նկատենք նաեւ, որ մի շարք «գիտուններ» տարածում են ժողովրդին քնեցնող այն տեսակետը, թե այսօրվա Թուրքիան քաղաքակիրթ երկիր է եւ խիստ տարբերվում է հին Թուրքիայից: Նորից անհիմն դատողություն: Կույր պետք է լինել, որպեսզի չտեսնել, թե ինչ է կատարվում Կիպրոսում, Զրդուտանում, կամ թե ԱՄՆ-ի հովանավորությամբ ինչպիսի «եռանդուն» քաղաքականություն է վարում այսօր Թուրքիան Անդրկովկասում ու ողջ Կովկասում, Միջին Ասիայում, Բալկաններում եւ այլ ռեգիոններում:

Իհարկե, պետք է խաղաղ, դրացիական հարաբերություններ ստեղծել մեր բոլոր հարեւանների, այդ թվում նաեւ Թուրքիայի հետ: Վերջինիս հետ եւս օգտակար է հաստատել տնտեսական-առևտրական կապեր: Բայց կարծում եմ, որ հայ ժողովրդի ազգային գոյության ու պետականության հետագա ապահովության գործում մեծ դեր կխաղա Ռուսաստանը: Մենք չպետք է հեռանանք ոչ Ռուսաստանից, ոչ էլ ԱՊՀ-ից:

Երվանդ Մարգարյան

(պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀԳԱ

Արեւելագիտության ինստիտուտ)

Մեր խորհրդարանում դեպուտատներից մեկը գովաբանեց Թուրքիան, ասելով, որ այսօրվա Թուրքիան այն Թուրքիան չէ, որ եղել է երեկ: Դա բոլորովին սխալ մտեցում է հարցին: Պանթուրքիզմը, ինչպես անցյալում, այնպես էլ հիմա հանդիսանում է Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության հիմքը, հիմնահարցը: Դա ամբողջ պատմության ընթացքում առկա է: Մեր կառավարության այն վերաբերմունքը Թուրքիայի նկատմամբ, որով որոշ տնտեսական հույսեր են կապվում Թուրքիայի հետ, անիրագործելի բան է: Ղարաբաղի հարցում Թուրքիան ցույց է տալիս, որ անգամ պատրաստ է պատերազմ սկսել մեր դեմ: Այնպես որ ոչ մի սպասելիքներ Թուրքիայից մենք չունենք:

Լենդրուշ Խուրշուդյան

(ՀԳԱ թղթակից-անդամ,

Երեւանի պետական

համալսարան)

Այսօր մենք պետք է հիմնվենք մի ելակետի վրա: Ստեղծվել է հայոց պետականություն: Սա մի սուրբ գործ է, որի համար պետք է մենք անենք ամեն ինչ: Պատասխանատվությունը այս գործում ընկնում է ոչ միայն մեր իշխանությունների, այլեւ ողջ հայ մտավորականության, քաղաքական մտքի վրա: Տպավորություն է ստեղծվում, որ քաղաքական միտքը խուճապային վիճակում է, վախենում է իր տեսակետը արտահայտելուց: Այն քաղաքական գիծը, որով մենք գնում ենք, փրկելու՝ է Հայաստանը, թե՛ կործանելու: Այսօր մենք, պետք է պատասխան տանք այս հարցին:

Ի՞նչ քաղաքական գիծ է վարում մեր կառավարությունը: Մեր

պետությունը եւ պրեզիդենտը, ըստ եւթյան, իր քաղաքականությունը վարում է ղեկավարվելով ՀՀԸ կազմակերպության ծրագրի դրույթներով: Անցել է 2 տարի եւ այս քաղաքականությունը տվել է իր պատուհները: Անկախ պետությունը իր արտաքին քաղաքականությունը պետք է կառուցի այն գործոնների հիման վրա, որոնցով շրջապատված է: Հաշվապահի պես պետք է հաշվել այս գործոնների դրական եւ բացասական կողմերը, մեր ղեկավարությունը հաշվեց թուրքական գործոնի գերակշռությունը, բայց մինչեւ վերջ չհաշվեց: Որովհետեւ շատերը պատմության իմացության մեջ պարզապես տգետ էին: Այդ տգիտության հիման վրա ստեղծվեց այն քաղաքականությունը, որն այսօր վարում են: Մենք հույս ունեինք, որ 2 տարուց հետո մուսուլմանական աշխարհի հետ լեզու կգտնենք: Մենք չստեղծեցինք սեփական բանակ այն ժամանակ, երբ մեր հակառակորդը բանակ ստեղծեց: 2 տարի անց կորցրեցինք Շահումյանը, Մարտակերտը, Արծվաշենը: Փաստորեն, մենք 4 կողմից հարվածի տակ ենք: Հետեւաբար, մենք պետք է մտածենք, թե ինչ քաղաքականություն պետք է վարել: Այստեղ երկու կարծիք լինել չի կարող: Հայաստանը պետք է ղեկավարվի ոչ թե մի կուսակցության կողմից, այլ կոալիցիոն կառավարության կողմից, որի մեջ պետք է ընդգրկվեն ազգի լավագույն ուժերը: Բայց առանց միասնության դժվար է խոսել այս մասին: Միասնություն կարելի է ստեղծել ազգային գաղափարի շուրջը: Եթե պետությունը հրաժարվում է իր փաստական իրավունքից, ցեղասպանության ճանաչումից, Ղարաբաղից, ապա ազգային գաղափարը վերանում է: Վերացնել ազգային գաղափարը նշանակում է կտրել ազգի ողնաշարը եւ ազգը վերածել ամբոխի: 1988-ին մենք ունեինք ժողովուրդ հիմա՝ ամբոխ:

Ես գտնում եմ, որ ելքը կոալիցիոն կառավարություն ստեղծելն է, կուսակցական վեճերին վերջ դնելը, եւ ամենակարեւորը, այն ուժերի հրաժարականը, որոնք ցույց տվեցին

իրենց անկարողությունը պետությունն այս վիճակում ղեկավարելու:

Մյուս կողմից հույսը պետք է դնել սեփական ուժերի վրա՝ մի բան, որ մենք չենք անում, եւ որը արել է Իսրայելը: Հիշա՛ւ, Իսրայելը իր թիկունքում ուներ ԱՄՆ: Մենք էլ պիտի մտածենք այն ուժերի մասին, որոնք այսօր կարող են թիկունք դառնալ մեզ: Հիշա՛ւ այն, որ դա առաջին հերթին պետք է լինեն այն ժողովուրդները, այն երկրները, որոնց շահերը հակաթուրքական են: Նրանց՝ մեջ անպայման պետք է լինի նաեւ Ռուսաստանը: Իմ կարծիքով, այսօր ամենառեալ ուժը, որը մենք կարող ենք օգտագործել, Ռուսաստանն է: Հիշա՛ւ, Ռուսաստանը իր սեփական շահերն էլ ունի: Այսօր Հարավսլավիան քայքայվում է, ստեղծվում է Սերբիա, որը վարում է հակաթուրքական քաղաքականություն: Մի ուժ, որը մենք պետք է նույնպես օգտագործենք: Մեր ռազմական եւ արտաքին քաղաքականության մեջ պետք է մտցնենք որոշակիություն: Ղարաբաղը հանձնելու մասին խոսք չի կարող լինել, որովհետեւ հաջորդը Չանգեզուրը կլինի, պետք է ստեղծել ռազմական բլոկ բոլոր ժողովուրդների հետ, որոնք հակաթուրքական քաղաքականություն են վախում: Այդ բլոկը, մանավանդ Ռուսաստանի հետ, մեզ հնարավորություն կտա որոշ ժամանակ ապրելու, մինչեւ որ ոտքի կկանգնենք:

Մեզ, հայ պատմաբաններին, վայել չէ, որ արդեն 2 տարի է բերաններս ջուր առած նայում ենք, թե ինչ են անում մարդիկ, որոնք պրոֆեսիոնալներ չեն: Եվ մենք պետք է ոչ միայն խորհուրդներ տանք մեր կառավարությանը, այլ նաեւ ազդեցե՛նք նրա քաղաքականության վրա:

Հարց.

- Չե՞ք գտնում, արդյոք, որ Ռուսաստանը խիստ շահագրգռված է լավ հարաբերություններ ունենալ Թուրքիայի հետ:

Պատասխան.

- Եթե մեր օրակարգում Ռուսաստանի հարցը ընկարկվեր, կարելի էր մանրամասն խոսել այդ հարցի շուրջ: Թուրքական

գործունը այսօր Ռուսաստանի քաղաքականության մեջ մեծ դեր է խաղում: Թուրքական գործուն ասելով, ես հասկանում եմ ոչ միայն Թուրքիան, այլ Ռուսաստանի ֆեդերացիայի մեջ մտնող բոլոր թուրքական ժողովուրդների առկայությունը, որի դեմ գործելով, Ելցինը կմասնատի առանց այդ էլ վտանգի տակ դրված Ռուսաստանի ամբողջականությունը: Մյուս կողմից, ես գտնում եմ, որ ամեն մի ռուս մտածում է Հայաստանը չկորցնելու մասին:

Պարույր Մուրադյան

(պ.գ.դ., ՀԳԱ Արեւելագիտության
ինստիտուտ)

Ուզում եմ մի քանի միտք արծարծել.

Այս տարիների ընթացքում հնարավորություն ունեցա Հայաստանի անցուդարձը դրսից դիտելու կամ էլ դրսի մամուլի արձագանքների միջոցով հետեւելու: Ես կարծում եմ, որ որեւէ պետության կայացումը, ամրապնդումը, հետեւաբար, նրա ներքին եւ արտաքին քաղաքականության կուրսը, մշակվում է նաեւ քարոզչությամբ: Դժբախտաբար, Հայաստանի այսօրվա իշխանությունների քարոզչությունը երկրի սահմաններից դուրս, արտաքին քաղաքականության քարոզչությունը, չափազանց փոքր է եւ գրեթե չի ընդդիմանում Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի կողմից դրսում տարվող քարոզչությանը: Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի բազմաթիվ հորինված վավերագրերը, որոնք տարածվում են ՄԱԿ-ում եւ նրա շրջանակներով ավելի հեռու, որեւէ հայկական պաշտոնական ժխտում չեն ստանում: Կարծում եմ, որ մեղքը, մասամբ, պատմաբաններինն է:

Սա առաջինը:

Երկրորդ, մենք մոռանում ենք այն հանգամանքը, որ Ղարաբաղյան շարժման առաջին իսկ օրերից Ղարաբաղաբնակ ադրբեջանցիները նույնպես բարձրացնում էին անջատվելու

գաղափարը: Սա սոցիալական, տնտեսական շարժում էր ըստ էության: Ռուսաստանը եւ Ադրբեջանը (Թուրքիայի պաշտպանությամբ) կարողացան այս շարժումը ազգային վերածել:

Հաջորդը: Միջազգային կարծիք ստեղծելու պակասը Հայաստանը դրսեւորում է նաեւ մարդու իրավունքների պաշտպանության միջազգային զանազան ատյաններում: Ես ներկա եմ եղել Ֆրանկֆուրտի մի այդպիսի ատյանում, որտեղ աշխարհի տարբեր երկրների ներկայացուցիչներ էին մասնակցում: Ադրբեջանը այստեղ պաշտոնական պատվիրակություն ուներ եւ հսկայական ցուցահանդես էր կազմակերպել, նվիրված այն բանին, թե հայերը ինչպես են կազմակերպել Խոջալուի ջարդը, իսկ Ռուսաստանը ինչպես է ջարդել Բաքուն: Հայաստանից ոչ ոք չկար, Մարդու իրավունքների պաշտպանության կոմիտեից՝ ոչ մի պաշտոնյա: Վերջերս հայտնի դարձավ այն փաստը, որ ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների պաշտպանության կոմիտեի աշխատանքների ժամանակ Հայաստանի կողմից ոչ մի նյութ չի ներկայացվել եւ Հայաստանը չի մասնակցել: Նույնպիսի քննարկում եղավ Աթենքում, որտեղ հայերի շահերը պաշտպանում էր պարսիկ մի գիտնական:

Կա մի ուժ, որի հետ ընդհարվելու է Թուրքիան, որը նրան ներսից բզկտում է. դա քրդական շարժման գործունն է: Ամենահամեստ հաշվարկներով քրդերը ունեն 12 մլն. բնակչություն, որը գերազանցապես բնակվում է Արեւմտյան Հայաստանի տարածքի վրա: Մենք չունենք մշակված քաղաքականություն այդ բնակչության հանդեպ, ավելին մեր իշխանությունները այդ հարցը նվիրաբերեցին Թուրքիային, հայտարարելով, թե Հայաստանում քրդեր չկան: Սա լուրջ քաղաքական ակտ էր, որով Հայաստանը իրեն հեռու պահեց այդ հզոր միջազգային շարժումից: Այնինչ, Թուրքիան կարող էր խնդրել Հայաստանին, որ Հայաստանը մեղմացնի իր հակաթուրքական քարոզչությունը, եւ ինչ-որ տեղ նաեւ միջնորդի դեր խաղա քրդերի եւ թուրքերի միջեւ:

Հայ-թուրքական հարաբերությունների պատմության մեջ շրջադարձային կետ էր Հայաստանի անկախացումը եւ նրա ի հայտ գալը տարածաշրջանում՝ որպէս ինքնուրույն աշխարհաքաղաքական միավոր:

Հայաստանի Հանրապետությունը՝ որպէս անկախ պետություն եւ միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտ, գոյություն ունի ավելի քան մեկ տարի, եւ արդեն կարելի է որոշ դատողություններ անել այդ ժամանակահատվածում հայ-թուրքական հարաբերությունների զարգացման շուրջ:

Սույն ելույթի շրջանակներում քննության կառուցվեն Թուրքիայի քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ վերջին մեկ տարվա ընթացքում, ինչպէս նաեւ այդ երկրի քաղաքականության այլ հայեցակերպեր, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի առնչություն ունեն հայ-թուրքական հարաբերությունների հետ:

Ժամանակագրական առումով ելույթը սահմանափակվում է նշված մեկ տարով, սակայն անհրաժեշտ է նաեւ թռուցիկ անդրադարձ կատարել նախորդող ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած որոշ երեւոյթների վրա, որոնք այս կամ այն չափով հետագայում պայմանավորեցին այդ հարաբերությունները: Մի կողմից. դա պատմականորեն ժառանգած ծանր բեռն էր՝ ցեղասպանության եւ հայ ժողովրդի պատմական հայրենիքի մեծ մասի կորստյան խնդիրը, մյուս կողմից՝ Ղարաբաղյան շարժումը, որը վերածվել էր հայ-ադրբեջանական հակամարտության: Դրական գործոն էր այն, որ Հայաստանում հայ-թուրքական հարաբերությունների հարցում ձեւավորվել էր նոր քաղաքական մտածողություն:

Դեռեւս Խորհրդային Միության փլուզումից առաջ Թուրքիան արդեն կայուն հետաքրքրություն էր ցուցաբերում Կովկասում

տեղի ունեցող իրադարձությունների նկատմամբ, սակայն միաժամանակ պաշտոնական քաղաքականությունը բավական զգուշավոր էր ու շրջահայաց: Մինչեւ 1991թ. օգոստոսյան հեղաշրջումը Թուրքիան խուսափում էր միջամտել այնպիսի հարցերի, որոնք համարվում էին Խորհրդային Միության ներքին գործը: Որպէս ասվածի ապացույց կարելի է վկայակոչել Թուրքիայի պաշտոնական դիրքորոշումը 1990 թ. Բաքվի հունվարյան իրադարձություններին, երբ հասարակական կարծիքն ու ընդդիմադիր ուժերը կառավարությունից ակտիվ գործողություններ էին պահանջում, իսկ նախագահ Օզալը բառացիորեն հետեյալը հայտարարեց. «Ադրբեջանցիները շիւներ են, մենք սուննի: Նրանք ավելի շատ Իրանին պետք է հետաքրքրեն»:

Իրադրությունը կտրուկ կերպով փոխվեց 1991 թ. օգոստոսյան հեղաշրջման անհաջող փորձից հետո, երբ շատերի համար պարզ դարձավ, որ ԽՍՀՄ-ի փլուզումը ժամանակի հարց է: Ստեղծված իրադրությանը հատկապէս ակտիվ կերպով արձագանքեց Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական միտքը: 1991 թ. սեպտեմբեր, հոկտեմբեր, նոյեմբեր ամիսներին թուրքական մամուլը հեղեղվեց հողվածներով, որոնցում առաջարկություններ էին արվում Թուրքիայի քաղաքականության վերաբերյալ: Հատկապէս գերիշխում էին երկու թեմաներ՝ թյուրքալեզու հանրապետությունները եւ Հայաստանը:

Այդ շրջանում Հայաստանի վերաբերյալ լույս տեսած հողվածների ճնշող մեծամասնության համար ընդհանուր էր մեկ դրույթ՝ Թուրքիան շահագրգռված է Հայաստանի հետ նորմալ հարաբերություններ զարգացնելու մեջ: Թուրք մեկնաբաններն այդ դրույթը հիմնավորում էին մի շարք փաստարկներով.

ա) Հայաստանի հետ հնարավոր է կառուցել այնպիսի հարաբերություններ, որ նա չներգրավվի Թուրքիայի նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված որեւէ երկրի ռազմավարության մեջ եւ չօգտագործվի Թուրքիայի դեմ,

բ) Հայաստանի հետ նորմալ հարաբերությունների զարգացումը կբացառի Թուրքիայի վրա արեւմտյան տերությունների կողմից գործադրվող ճնշումը՝ կապված ցեղասպանության խնդրի հետ,

գ) Հայաստանի հետ տնտեսական հարաբերությունների զարգացումը կարող է աշխուժացնել Թուրքիայի առավել վառ զարգացած արեւելյան նահանգների կյանքը, ինչը նույնիսկ կարող է թուլացնել լարվածությունը քրդական հարցում:

Միաժամանակ մեծ անհանգստություն էր արտահայտվում հայ-ադրբեջանական հակամարտության ծավալման կապակցությամբ, որի մեջ թուրքական կողմը միանշանակ կերպով մեղադրում էր Հայաստանին: Առաջ էր քաշվում այն տեսակետը, որ Թուրքիան պետք է նպաստի հակամարտության խաղաղ կարգավորմանը՝ Ադրբեջանի տարածքային անբողջականության պահպանման սկզբունքի շրջանակներում:

Ահա այսպիսին էր իրերի ընդհանուր դրությունն ու ստեղծված հասարակական-քաղաքական մթնոլորտը, երբ Թուրքիան 1991 թ. դեկտեմբեր ամսին ձևաչեց Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը: Դրանից անմիջապես հետո օրակարգ մտավ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման խնդիրը: Հայաստանի իշխանություններն առանց որեւէ նախապայմանի դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու պատրաստակամություն հայտնեցին, մինչդեռ թուրքական կողմը առաջ քաշեց երեք հիմնական նախապայման՝ Թուրքիայից տարածքային պահանջներ չունենալու մասին պաշտոնական հայտարարություն, հրաժարում ցեղասպանության մասին պնդումներից, «ագրեսիայի» դադարեցում Ղարաբաղում:

Փաստորեն, սկզբից եւթ թուրքական կողմն ընտրեց Հայաստանի վրա ճնշում գործադրելու քաղաքականությունը՝ փորձելով օգտագործել Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական դժվարությունները՝ նրանից զիջումներ կորզելու նպատակով:

Այսպիսին է հայ-թուրքական հարաբերությունների սկզբնա-

վորման համառոտ նախապատմությունը:

Հայաստանի վրա ճնշում գործադրելու Թուրքիայի որդեգրած քաղաքականությունը շարունակվեց 1991թ. դեկտեմբերից մինչև 1992թ. հունիս ամիսն ընկած ժամանակաշրջանում: Առկա էին այս քաղաքականությունը պայմանավորող մի շարք գործոններ, որոնց վրա կանգ կառնենք ստորև:

Առաջին եւ կարեւորագույն գործոնը Խորհրդային Միության փլուզման հետեւանքով տարբեր տարածաշրջաններում՝ այդ թվում Կովկասում առաջացած ուժի որոշակի վակուումն էր: Ռուսաստանի դիրքերի թուլացումը հնարավորություն էր տալիս Թուրքիային ավելի ու ավելի ընդգծելու իր ներկայությունը տարածաշրջանում: Սա կայսրության փլուզմանը հաջորդած ժամանակաշրջանին բնորոշ օբյեկտիվ գործընթաց էր, որն ավելի էր բարդանում այն դժվարին քաղաքական ու տնտեսական խնդիրներով, որոնց բախվեց Ռուսաստանը ձմռան ընթացքում: Մի կողմից՝ Ռուսաստանում նկատելիորեն ուժեղացան իզոլացիոնիստական տրամադրությունները, մյուս կողմից՝ Ռուսաստանում դեռեւս չէր ձեւավորվել նոր իրավիճակին համապատասխան արտաքին քաղաքական ու ռազմական դոկտրինան: Այլ կերպ ասած, սա Ռուսաստանի շահերի վերագիտակցման ժամանակաշրջանն էր:

Երկրորդ կարեւոր գործոնը, որը սերտորեն կապված է առաջինի հետ, Թուրքիայի արտաքին քաղաքական դոկտրինի մեջ տեղի ունեցող փոփոխություններն էին: Տասնամյակներ շարունակ զրկված լինելով Կովկասում եւ Միջին Ասիայի թուրքալեզու հանրապետություններում ուղղակի քաղաքականություն իրականացնելու հնարավորությունից, Թուրքիան փորձում էր եւ այժմ էլ փորձում է ակտիվ քաղաքականություն վարել եւ հատուկ դեր ստանձնել այդ տարածաշրջաններում:

Հայ-թուրքական հարաբերությունների վրա ուղղակիորեն ներգործող հաջորդ գործոնը հայ-ադրբեջանական հակամարտության ծավալումն էր, որը Թուրքիայում դիտարկվում է

որպես անմիջական սպառնալիք իր անվտանգությանն ու կայունությանը, ինչպես նաև խանգարում էր Կովկասում քաղաքական ավելի մեծ ակտիվություն ձեռք բերելու նպատակի իրագործմանը: Հարաբերությունները ժամանակ առ ժամանակ լարվածության հատկապես մեծ աստիճանի էին հասնում Ղարաբաղում հայկական ինքնապաշտպանական ջոկատների հաջողություններին զուգընթաց: Մասնավորապես, իրադրությունը լարվածության մեծ աստիճանի հասավ փետրվար-մարտ ամիսներին՝ Խոջալուի եւ մի քանի այլ ադրբեջանաբնակ բնակավայրերի գրավումից, ինչպես նաև այն բանից հետո, երբ Շուշին գրավելու լուրջ հնարավորություն ստեղծվեց: Այդ ժամանակ էր, որ Թուրքիայում սկսեցին ռազմական միջանդուտության կոչեր հնչել: Որպես նման քաղաքականության կողմնակից հանդես եկավ նաև երկրի նախագահ Թուրգուօ Օզալը, որը հայտարարեց, որ «հայերին պետք է վախեցնել»: Այստեղ պետք է անպայման նշել այն հանգամանքը, որ 1991 թ. ընտրություններում Օզալի հիմնած Մայր հայրենիքի կուսակցության պարտությունից հետո պետական քաղաքականությունը հիմնականում կենտրոնացավ ընտրություններում հաղթած ճըշմարիտ ուղու կուսակցության ու այդ կուսակցության ղեկավար, վարչապետ Սուլեյման Ղեմիրելի ձեռքում, իսկ Օզալը սկսեց ավելի շատ արտահայտել ընդդիմության տեսակետները:

Վարչապետ Ղեմիրելը քննադատեց Օզալի դիրքորոշումը եւ բացառեց որեւէ ռազմական միջանդուտության հնարավորությունը: Հետաքրքիր է թուրքական մամուլում այդ ժամանակ լույս տեսած հոդվածների վերլուծությունը: Փաստորեն Թուրքիայում ձեռավորվել էր երկու հստակ մոտեցում.

ա) Թուրքիան պետք է ձգտի կայունություն եւ խաղաղություն հաստատել Կովկասում առանց ակտիվ միջանդուտության, խուսափի բացահայտ ադրբեջանամետ դիրքորոշումից՝ միաժամանակ ձգտելով հասնել Ադրբեջանին ձեռնառու լուծումների՝ օգտագործելով Թուրքիայի դիվանագիտական հնարավորու-

յունները:

բ) Թուրքիան պետք է ակտիվորեն աջակցի Ադրբեջանին, անհրաժեշտության դեպքում ռազմական օգնություն հատկացնելով նրան, եւ ճնշում գործադրի Հայաստանի վրա: Այս տեսակետը պատկանում էր ավելի ազգայնական ուղղվածություն ունեցող ընդդիմադիր ուժերին:

Ապրիլ ամսին նկատված լարվածության որոշ թուլացումից հետո իրադրությունը նորից խիստ սրվեց մայիս ամսին՝ Շուշիի գրավումից եւ Նախիջեանի հետ տեղի ունեցած բախումներից հետո: Այս անգամ լարվածությունն իր ծայրակետին հասավ: Նախագահ Օզալը հանդես եկավ բացահայտ ռազմական միջանդուտության օգտին: Նրան ձայնակցում էր ազգայնական ուղղվածություն ունեցող ընդդիմությունը: Նրանք ռազմական միջանդուտության անհրաժեշտությունը փորձում էին հիմնավորել Կարսի պայմանագրի այն կետով, որ Նախիջեանի կարգավիճակի փոփոխման հարցում Թուրքիան ձայնի իրավունք ունի: Այս լարվածությունը լիցքաթափվեց Ռուսաստանի ավելի քան պարզորոշ արտահայտած դիրքորոշմամբ: Անկախ Պետությունների Ընկերակցության զինված ուժերի հրամանատար Շապոշնիկովի հայտարարությունը Թուրքիայի միջանդուտության դեպքում երրորդ համաշխարհային պատերազմի վտանգ ծագելու մասին եւ Ռուսաստանի պետքարտուղար Բուրբուլիսի Երեան կատարած այցելությունն ու արած հայտարարությունները սթափեցնող ներգործություն ունեցան Թուրքիայի քաղաքականության համար: Փաստորեն թոթափելով ԽՍՀՄ-ի փլուզմանը հաջորդած ժամանակաշրջանի առաջին դժվարություններն ու անորոշությունն արտաքին քաղաքականության մեջ, Ռուսաստանն ընդգծեց իր կայուն շահերը տարածաշրջանում:

Ամփոփելով նշված ամիսների ընթացքում Թուրքիայի քաղաքականության մասին ասվածը, կարելի է եզրակացնել, որ այդ քաղաքականությունը նրան որեւէ հաջողություն չբերեց, չարդարացան Հայաստանից ճնշման միջոցով զիջումներ կոր-

զելու Թուրքիայի ակնկալիքները:

Թուրքիայի համար բավականաչափ ուսանելի էր նաեւ Իրանի օրինակը, որն ունենալով եւ՛ Հայաստանի, եւ՛ Ադրբեջանի համաձայնությունը, կարողացավ ավելի հեշտությամբ մտաք գործել Կովկաս եւ հարաբերականորեն ակտիվ քաղաքականություն վարել այնտեղ:

Այս իրավիճակը ստիպեց Թուրքիայի կառավարող վերնախավին որոշ խմբագրումներ կատարել Հայաստանի նկատմամբ քաղաքականության մեջ, ինչը նույնպես ուղղակի ապացույցն է այն բանի, որ այդ քաղաքականությունն արդյունավետ չէր: Արդեն հունիս ամսին նկատելի էր, որ Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի քաղաքականության մեջ տեղաշաժեր են կատարվում: Սկզբնական շրջանում դա արտահայտվեց այն բանով, որ համարյա դադարեցվեց հակահայկական քարոզությունը: Կարեւոր նշանակություն ունեցավ նաեւ Հայաստանի նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի հունիսի 23-ից 26-ը Թուրքիա կատարած այցելությունը: Կրկին մամուլը սկսեց հողվածներ հրապարակել Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու հնարավորությունների մասին: Այս անգամ արդեն ցեղասպանության վերաբերյալ պնդումներից հրաժարվելն ու Թուրքիայի տարածքային ամբողջականության ճանաչման մասին Հայաստանի իշխանությունների պաշտոնական հայտարարության անհրաժեշտությունը չէին դրվում որպես դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման նախապայմաններ: Խոսք էր գնում միայն Ղարաբաղից հայկական զինված կազմավորումները հանելու մասին, ընդ որում, շեշտադրումների մեջ առկա էին որոշ փոփոխություններ՝ մեղմացել էր նախկին ուլտիմատիվ տոնը: Նորից սկսեց ջննարկվել Հայաստանի հետ տնտեսական հարաբերություններ զարգացնելու անհրաժեշտության հարցը: Մասնավորապես մեծ կարեւորություն էր տրվում Հայաստանով կոմունիկացիաներ անցկացնելու խնդրին:

Միաժամանակ Թուրքիայում սկսեցին ավելի սթափ գնահատել տարածաշրջանում ուժերի հարաբերակցությունը եւ Թուրքիայի հնարավորությունները: Հատկապես ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Ադրբեջանի հետ հարաբերություններում Թուրքիան խուսափում էր այնպիսի քայլերից, որոնք կարող էին իր քաղաքականությունը կախման մեջ դնել Ադրբեջանի գործողություններից: Դա պարզորոշ կերպով արտահայտվեց հուլիս ամսին Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Օզդեմ Սաներբեքի Բաքու կատարած պաշտոնական այցելության ժամանակ, որի նպատակն էր նախապատրաստել հետագայում կայանալիք Էլչիբեյի այցը Թուրքիա: Ադրբեջանական կողմն առաջարկել էր փոխադարձ անվտանգության պայմանագիր նախապատրաստել, ինչը կտրականապես մերժվել էր թուրք պաշտոնյայի կողմից: Ադրբեջանին հասկացվել էր, որ Թուրքիան ռեզիւնալ անվտանգության համակարգը չի ուզում կառուցել երրորդ կողմի դեմ ուղղված երկկողմանի դաշինքների ձեւով:

Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի քաղաքականության մեջ տեղի ունեցած փոփոխության գործնական դրսեւորում էր օգոստոս ամսին Թուրքիայի փոխարտգործնախարարի աեղակալ Բիլգին Ունանի գլխավորած պատվիրակության Երեւան կատարած այցը: Այդ այցի հիմնական իմաստն այն էր, որ դրանով Թուրքիան ուզում էր սկիզբ դնել երկկողմանի կանոնավոր շփումներին:

Նենվելով վերը նշված փաստերի ու մեկնաբանությունների վրա, կարելի է ենթադրել, որ թուրք-հայկական հարաբերություններում այսպիսի մթնոլորտի պահպանումը հեռանկարներ կարող է ստեղծել Լբկու երկրների միջև նորմալ, փոխշահավետ հարաբերությունների շարգացման համար:

Անուշ Հովհաննիսյան
(ՀԳԱ Արեւելագիտության
ինստիտուտ)

Խորհրդային Միության փլուզումը եւ անկախ հանրապետությունների ձեւավորումը ստեղծեցին բոլորովին նոր իրավիճակ մեր տարածաշրջանում: Պարզ է, որ նման պայմաններում Թուրքիան պետք է վերանայեր իր արտաքին քաղաքականության տակտիկան (չփոխելով, սակայն, ստրատեգիական պլանները), իսկ Հայաստանը պետք է սկսեր ձեւավորել ինքնուրույն արտաքին քաղաքականության կոնցեպցիա: Հայաստանի հանրապետության նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը հայտարարել է, որ Հայաստանը ցանկանում է բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել բոլոր հարեւան երկրների՝ այդ թվում նաեւ Թուրքիայի հետ: Թուրքիայում շատ լավ են գիտակցում, որ Հայաստանի համար չափազանց կարեւոր է նորմալ հարաբերությունների հաստատումը իրենց հետ, «չէ՞ որ նա ուրիշ ձար չունի» («Նյուրիքսթ», 5 հոկտեմբերի 1990թ.):

Պարզ է, որ հայ-թուրքական դիվանագիտական երկխոսության մեջ Թուրքիան պետք է թելադրեր իր պայմանները: Դրանք հայտնի են՝ հրաժարվել ցեղասպանության պահանջատիրությունից, ընդունել Թուրքիայի ժամանակակից սահմանները եւ դադարեցնել պայքարն Արցախի համար: Պայմաններից երկրորդը կնշանակեր 1921թ. Մոսկվայի եւ Կարսի պայմանագրերի հետ համաձայնություն, իսկ հայ-թուրքական հակասությունների ողջ կծիկը բացելը չափազանց դժվար է, մանավանդ որ վերջերս ստորագրված ռոա-թուրքական խաղաղության եւ բարեկամության մասին պայմանագրով հաստատվում են նախկինում ձեռք բերված պայմանավորվածությունները: Ինչ վերաբերում է Ղարաբաղի հարցին, ապա Թուրքիան երբեք էլ չի թաքցրել, որ Ադրբեջանը իր համար «երկիր-բանալի» է, ինչպես իրենք են նշում՝ «կամուրջ», որը Թուրքիայի համար ճանապարհ կբացի դեպի

Միջին Ասիայի թուրքալեզու հանրապետությունները:

Թուրքական էքսպանսիայի տարածման այդ անընդմեջ գոտում Արցախը մի միջնաբերդ է, արգելք, որը ամեն գնով նրանք կփորձեն ոչնչացնել: Սակայն Թուրքիայի անմիջական ռազմական միջամտությունը ղարաբաղյան կոնֆլիկտում թվում է խիստ պրոբլեմատիկ, մանավանդ գեներալ Շապուշիկովի պերճախոս հայտարարությունից հետո, թե այստեղ առկա են նաեւ Ռուսաստանի շահերը, որոնք նա պատրաստ է պաշտպանել: Իրանը նույնպես շահագրգռված է թույլ չտալ թուրքական ազդեցության տարածումը այս տարածաշրջանում:

Եվ այսպես, տարածաշրջանում գործում են երեք ուժեր՝ Թուրքիա, Իրան, Ռուսաստան: Բայց նրանց ետեւում աննկատելիորեն ներկա է մի ուրիշ գերուժ՝ ԱՄՆ-ը, որը ցանկանում է Թուրքիայի միջոցով վերահսկել Անդրկովկասը եւ դիմակայել Իրանի իսլամական ֆունդամենտալիզմի տարածմանը: Հենց դրա համար էլ պրեզիդենտ Բուշը հավանություն է տվել այսպես կոչված «Ղեմիթելի ծրագրին», որը նպատակ ունի տարածել զարգացման թուրքական մոդելը թուրքալեզու հանրապետություններում: Այս ծրագրի իրականացման մեջ ԱՄՆ-ը չէր ցանկանա առձակատել նաեւ Ռուսաստանի հետ, եթե, իհարկե, վերջինս ընթանա ռեֆորմների ճանապարհով, այն ռեֆորմների, որոնք նախագծված են Արեւմուտքում:

Ահա այսպիսի բարդ ու հակասական իրավիճակի մեջ է գտնվում Հայաստանը: Անդրադառնալով հայ-թուրքական հարաբերություններին, թուրքական «Նյուրիքսթ» թերթը 1992 թ. օգոստոսի 18-ի համարում գրում է, որ Թուրքիան, իհարկե, կցանկանար նորմալ հարաբերություններ հաստատել Հայաստանի հետ, «սակայն մեզ պետք չէ ուժեղ Հայաստան», գրում է նա: Նույնը, երեւի թե, կարող էին կրկնել բոլոր նշված շահագրգռված կողմերը: Բայց քանի որ նրանք մի քանիսն են, Հայաստանը ստանում է քաղաքական հաշվեկշռի հնարավորություն՝ դիմակայելու այս չափազանց ծանր իրավիճակում:

Համչետ Եզանյան

(պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀԳԱ

Արեւելագիտության ինստիտուտ)

Ինձ միշտ զարմացրել է մեր ժողովրդի մեջ տարածված մի կարծիք, որ Իրանի հետ հարաբերություններ հաստատելը շատ հեշտ է, Իրանը կա ու կա: Մենք միշտ ասում ենք, որ այս կամ այն երկրի հետ մեզ համար բարեկամանալը ձեռնառու է, մոռանալով, թե այդ երկրի համար մե՛զ հետ բարեկամանալը ձեռնառու՞ է, թե՞ ոչ: Թե ինչու ենք մենք բարեկամական կապեր հաստատելու գործում առաջին տեղը հատկացնում Իրանին, դա հասկանալի է: Դրա մասին չեմ ուզում խոսել: Ինչո՞վ բացատրել, որ Իրանն է ուզում Հայաստանի հետ բարեկամանալ: Մահմեդական ֆունդամենտալիզմի հայրենիքը հանկարծ մտածում է Հայաստանի հետ կապեր հաստատի: Ինչու?: Դա առաջին հարցը: Երկրորդ, ի՞նչ կարող է Իրանը ստանալ մեզանից: Մենք կարիք ունենք մագուֆի, գազի, նավթի, սննդամթերքի: Իրանը կարող է այդ ամենը մեզ տալ: Ի՞նչ կարող ենք մենք տալ Իրանին: Ի՞նչ ենք արտադրում, որ ի՞նչ տանք: Իրանը այն երկիրն է, որ միայն նավթից տարեկան ունի ավելի քան 20 մլրդ. դոլարի եկամուտ:

Մեր ղեկավարությունը անտեսում է, ըստ իս, մի կարևորագույն հարց: Դա այն միջազգային վիճակն է, որի մեջ գտնվում է Իրանը: Կա մի տարրական ճշմարտություն. Իմ թշնամու հետ բարեկամացող մարդը կարող է իմ թշնամին էլ դառնալ: Նույնը վերաբերում է նաև երկրներին:

Հիմա ես ուզում եմ խոսել Իրանի միջազգային վիճակի մասին, կապված Հայաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելու հարցի հետ: Վերջին երկու ամիսների, հատկապես

վերջին շաբաթների ընթացքում, այդ բնագավառում տեղի են ունեցել շատ լուրջ փոփոխություններ: Իրանը այդ ժամանակահատվածում իր համար 7 ուղղությամբ կոնֆլիկտներ ստեղծեց, որոնք մենք հաշվի չառնել չենք կարող:

Առաջինը, Իրանի եւ Թուրքիայի հարաբերություններն են: Այս հարաբերությունները միշտ էլ եղել են ոչ բարեկամական: Այսօր բարեկամական չեն նաև այն պատճառով, որ նախկին Խորհրդային Միության հարավում առաջացած վակուումը լրացնելու համար կատաղի պայքար է սկսվել Թուրքիայի եւ Իրանի միջեւ: Ամեն մեկը ձգտում է հաստատել այստեղ իր դիրքերը: Հայտնի է, որ Թուրքիան պանթուրքիզմի, կամ ավելի շուտ, թյուրքալեզու ժողովուրդներին միավորելու գործունե է օգտագործում, իսկ Իրանը պանիսլամիզմի, այսինքն՝ այդ ժողովուրդների իսլամական հավատքի դերը օգտագործելով, ուզում է իր ազդեցությունը տարածել եւ՝ Անդրկովկասում, եւ՝ միջինասիական երկրներում: Ըստ երեւոյթին, Թուրքիան ավելի շատ հաջողություն ունեցավ այս մի տարվա մեջ Միջին Ասիայում, քան Իրանը: Եվ դա ունի իր պատճառները:

Վերջերս թուրք-իրանական հարաբերությունները խիստ սրվեցին: Թուրքիայում գոյություն ունի մի հսկայական քրդական շարժում թուրքական իշխանությունների դեմ, եւ այնտեղ իսկական քաղաքական պատերազմ է գնում: Թուրքիան հայտարարեց, որ 500 հոգիանոց մի քրդական զորամաս, հարձակվելով թուրքական զորքերի վրա, փախել-մտել է իրանական տարածք: Մի քանի օր անց, արդեն Իրանի կողմից 1000 հոգիանոց քրդական ջոկատը վերադարձել էր Թուրքիա: Թուրքիան մեղադրեց Իրանին այն բանում, որ վերջինս հովանավորում է քրդական շարժումը: Սակայն, ինչքան էլ Թուրքիայի եւ Իրանի միջեւ հակասություններ լինեն, որոշ հարցերում նրանք հեշտությամբ կարողանում են լեզու գտնել:

Երկրորդ, վերջերս Լիբանանում տեղի ունեցան պառլամենտական ընտրություններ, որոնք քրիստոնյա բնակչության

կողմից բոյկոտի ենթարկվեցին, սակայն հաղթեցին այն դեպուստատները, որոնք հովանավորվում էին Իրանի կողմից: Սա անհանգստության մեծ ալիք բարձրացրեց արաբական երկրներում եւ ԱՄՆ-ում: Մտավախություն կա, որ քաղաքական իրավիճակը կարող է շուտով փոխվել նաեւ Լիբանանում՝ հօգուտ Իրանի:

Արեւելյան երկրների հետ կապված երրորդ հարցը այն է, որ Պարսից ծոցի ծայրամասում, Հորմուզյան նեղուցի մոտ, կա մի կղզի՝ Աբու-Մուսա, որը մինչեւ հիմա կառավարվում էր համատեղ ձեռով՝ Իրանի եւ Արաբական Էմիրությունների կողմից: Դուրս մղելով Էմիրությունները, Իրանն այժմ ինքն է տիրապետում այդ կղզուն: Սա շատ մեծ դժգոհություն առաջացրեց արաբական երկրներում: Այստեղից՝ հետետություն մեզ համար: Երբ Հայաստանը դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու հույսեր է կապում արաբական երկրների հետ, նա պիտի հաշվի առնի այն հանգամանքը, թե չի՞ վնասի, արդյոք, այդ քայլը հայ-իրանական հարաբերություններին:

Չորրորդը Աֆղանստանի հարցն է: Այն շարժումը, որը ղեկավարում է Գուլբեդդինը, պաշտպանվում է Իրանի կողմից: Զաբուլի կռիվները, փաստորեն, Աֆղանստանում ապրող ուզբեկական եւ տաջիկական զորամասերի միջեւ են ընթանում: Բնականաբար, Իրանը պաշտպանում է տաջիկներին:

Վերջապես, Տաջիկստանի դեպքերը: Այստեղ նույնպես Իրանի կողմից լուրջ, խորը գնացող միջամտություն է զգացվում: Եվ սա անհանգստացնում է Ռուսաստանին: Այս հարցը մենք նույնպես չենք կարող անտեսել, որովհետեւ մենք ձգտում ենք Ռուսաստանի հետ ունենալ սերտ բարեկամական կապեր:

Հաջորդը: 1992-ի սեպտեմբերի 18-ին ԱՄՆ-ը նոտա հանձնեց Թուրքմենստանին, պահանջելով, որ նա անմիջապես դադարեցնի Իրանի հետ կնքած պայմանագրի իրականացումը, այլապես Ամերիկան կդադարեցնի ամեն տեսակի օգնությունը Թուրքմենստանին: Ինչ պայմանագրի մասին է խոսքը: Մի

քանի շաբաթ առաջ Աշխաբադում Իրանը պայմանագիր ստորագրեց, որով Թուրքմենստանը զազամուղ է կառուցելու հյուսիսային Իրանի վրայով դեպի Թուրքիա՝ Թուրքմենստանի գազը Եվրոպային վաճառելու համար: Եթե այս ծրագիրը իրականանա, Թուրքմենստանը կդառնա Միջին Ասիայի ամենահարուստ հանրապետությունը: ԱՄՆ-ը պահանջում է, որ Թուրքմենստանը կառուցի այդ գազամուղը դեպի Ազրբեյջան, իսկ այստեղից՝ Հյուսիսային Կովկասով, Վրաստանով, Փոթի նավահանգստից դեպի Ֆրանսիա եւ այլ երկրներ: Հարաբերությունների բարդացման դեպքում մենք կարող ենք շատ տուժել, քանի որ Հայաստանի գազը գալիս է Թուրքմենստանից:

Մի հարց եւս: Դա Հարավսլավիայի հարցն է: Սերբիային ներկայացնում են ագրեսիա կատարելու մեղադրանք: Իրանը ժամանակ առ ժամանակ զենք է մատակարարում Բոսնիային: Հետաքրքիր է այն փաստը, որ այդ զենքը մի կողմից Իրանն է տալիս, մյուս կողմից՝ Թուրքիան: Այս երկու պետությունները միասնաբար զենք են տալիս մահմեդական Բոսնիային:

Ինչպես տեսնում ենք, Իրանի առձակատումը միջազգային առումով ընդգրկում է ոչ միայն արաբական երկրները, որոնց հետ Հայաստանը ձգտում է բարեկամական կապեր հաստատել, ոչ միայն Ռուսաստանը, որի հետ մենք մեր բարեկամությունը կորցնելու իրավունք չունենք, այլեւ ԱՄՆ-ը, որի հետ մենք նույնպես ձգտում ենք բարեկամանալ: Եվ այս առումով պետք է մշակվի այնպիսի հարաբերությունների տակախկա Իրանի հետ, որը չվնասի մեր մյուս շահերին:

Հարց.

- Իրանի հետաքրքրությունը Հայաստանի նկատմամբ ի՞նչ քաղաքական ասպեկտներ ունի:

Պատասխան.

- 1. Իրանը ձգտում է թույլ չտալ Թուրքիայի ազդեցության ուժեղացմանը այս տարածաշրջանում: Միակ ռեալ ուժը, որը

կարող է ազդել Թուրքիայի վրա եւ ունի պատմական արմատներ, Հայաստանն է: Եթէ Իրանը Հայաստանին քաջալերի, գորացնի, դա կթուպացնի Թուրքիային.

2. Եթէ Իրանը անհանգստացած է Իրանական Ադրբեջանով, ապա նա չպետք է թույլ տա, որ նախկին Խորհրդային Ադրբեջանը գորանա: Եթէ Ղարաբաղը անկախանա, դա կթուպացնի Ադրբեջանին: Եվ այս հարցում միակ ռեալ հենարանը Հայաստանն է:

Գագիկ Շալշյան

(ՀԳԱ Արեւելագիտության
ինստիտուտ)

Ներկա ժամանակաշրջանում, ներքին եւ արտաքին բազմաթիվ խնդիրների լուծման համար Հայաստանը անհրաժեշտաբար պետք է մշակի եւ իրականցնի հետետղական եւ սթափ արտաքին քաղաքականություն:

Նկատի ունենալով Իրանում իրականացվող խոշորածավալ փոփոխությունները, ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին ոլորտներում, ինչպես նաեւ այդ երկրի առանցքային նշանակությունը Հայաստանի համար, կարելի է ենթադրել, որ այժմ բարենպաստ պայմաններ են ստեղծվել այդ երկուսի միջեւ արդյունավետ համագործակցության համար:

Ներկա պայմաններում, երբ Հայաստանի տնտեսությունը գտնվում է ծանր ճգնաժամի մեջ, մեր հանրապետության համար կարեւորագույն ուղղություն կարող է դառնալ երրորդ աշխարհի երկրների հետ առետրատնտեսական կապերի հաստատումը: Այս տեսակետից Իրանը կարող է Հայաստանի համար բացառիկ միջնորդ դառնալ:

Հեղափոխությունից հետո, Արեւմուտքի զարգացած երկրների հանդեպ իր առձեռնատան քաղաքականության հետեանքով հայտնվելով քաղաքական եւ տնտեսական խիստ մեկուսացման

մեջ, Իրանը ստիպված էր իր տնտեսության ճգնաժամային երեսյթները ինչ-որ չափով մեղմելու եւ արտաքին քաղաքականության ոլորտում որոշակի ազդեցություն պահպանելու համար սերտ հարաբերություններ հաստատել երրորդ աշխարհի երկրների հետ: Այստեղ Իրանի հաջողությունները ակնհայտ են: Իրանի արտաքին առետրի հիմնական մասը կազմում է առետուրը հենց այդ երկրների հետ:

Այդ երկրները հիմնականում ագրարային երկրներ են՝ թույլ զարգացած արդյունաբերությամբ, որն ի վիճակի չէ ապահովելու դրանց տնտեսության պահանջները, եւ համեմատաբար աղքատ լինելով, հնարավորություն չունեն բավարար չափով անհրաժեշտ ապրանքներ գնելու զարգացած Արեւմուտքից: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը, ինչպես նաեւ անհրաժեշտ նախապայմանների առկայության դեպքում, նրանք շահագրգռված կլինեն Հայաստանի միջոցով լրացնելու իրենց արդյունաբերական դեֆիցիտը՝ փոխարենը Հայաստանին մատակարարելով այնչափ անհրաժեշտ գյուղատնտեսական զանազան ապրանքներ: Եվ այստեղ Իրանը կարող է կարեւոր միջնորդի դեր ստանձնել, տրամադրելով անհրաժեշտ տրանսպորտային միջոցներ՝ դրա դիմաց ստանալով համապատասխան եկամուտ:

Հայաստանի կողմից համապատասխան նախաձեռնության դեպքում, Իրանը կարող է նաեւ Հայաստանին վարկ տրամադրել, որպեսզի նա հնարավորություն ունենա գնելու, ինչպես Իրանում արտադրված, այնպես էլ այլ երկրների ապրանքներ, միաժամանակ Հայաստանին հնարավորություն տալով վերավաճառելու դրանց ավելցուկները:

Հայաստանի եւ Իրանի համագործակցությունը նպաստավոր կարող է լինել նաեւ Հայաստանի՝ Չմիացած երկրների շարժման անդամ դառնալու գործում: Այդ շարժման շրջանակներում Իրանը վերջերս ակտիվ քայլեր է ձեռնարկում առաջատար դիրք գրավելու նպատակով: Հայաստանը այդ

կազմակերպության անդամ դառնալով եւ երրորդ աշխարհի մաս կազմելով, միաժամանակ մասնակցելով այդ շարժման նոր քաղաքականության մշակմանը, այդ կազմակերպության շրջանակներում երկկողմանի եւ բազմակողմանի կապեր հաստատելով, առավել արդյունավետ կդարձնի իր քայլերը, ուղղված 3-րդ աշխարհի հետ իր հարաբերությունների հաստատմանը, միաժամանակ ավելացնելով սեփական քաղաքական եւ տնտեսական կշիռը: Այստեղ կարետր է նաեւ այն հանգամանքը, որ շարժման անդամ-երկրների մեծամասնությունը մուսուլմանական երկրներ են:

Եթե հաշվի առնենք, որ Իրանի արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղություններից մեկը ԵԸ-ի երկրների հետ սերտ կապեր հաստատելն է, ապա հասկանալի է Իրանի ցանկությունը՝ սերտ համագործակցության հիմք ստեղծել համար նաեւ այդ ընկերակցությանը անդամակցելու հայտներկայացրած երկրների հետ, որոնցից են առաջին հերթին Ֆինլանդիան, Շվեդիան եւ Ավստրիան:

Մոտ ապագայում սպասվում է Իրանի եւ Ֆինլանդիայի միջեւ քաղաքական եւ տնտեսական հարաբերությունների աշխուժացում: Այդ երկու երկրների միջեւ ձեռք բերված պայմանավորվածությունների համաձայն, տնտեսական եւ առևտրական փոխանակումների զգալի մաս է կազմելու իրանական նավթի առաքումը Ֆինլանդիա: Եվ նկատի ունենալով, որ Ռուսաստանն արդեն պայմանագիր է ստորագրել Իրանի հետ օդային եւ ցամաքային հաղորդակցության մասին, հավանական է, որ այդ փոխանակումների որոշ մասը իրականացվելու է Ռուսաստանի տարածքով: Եվ այստեղ Հայաստանը կարող է կապող հանգույց հանդիսանալ:

Գոյություն ունի նաեւ մեկ այլ չափազանց կարետր հանգամանք՝ Հայաստանի բազմակողմանի կապերի հաստատման խնդիրը իսլամական աշխարհի հետ: Այստեղ Իրանը իր վրա

կարող է վերցնել Հայաստանը իսլամական աշխարհին բարենպաստ ձեռով ներկայացնելու: Նախաձեռնությունը:

Այս տեսակետից, հաշվի առնելով Իրանի համար Պարսից ծոցի երկրները: հետ հարաբերությունների ստրատեգիական կարետրությունը, որոնց հետ կապը Հայաստանի համար ոչ հեռու ապագայում եւս կարող է կարետր ուղղություն դառնալ, ակնհայտ է այն հսկայական դերը որ կարող է խաղալ Իրանը Հայաստանի եւ Պարսից ծոցի երկրների միջեւ քաղաքական եւ տնտեսական կապերի հաստատման եւ ամրապնդման գործում:

Իսլամական աշխարհի հետ բարիդրացիական կապերի հաստատման գործում նպաստավոր դեր կարող է խաղալ Երեւանում իսլամական հետազոտությունների եւ ուսումնասիրությունների գիտական կենտրոնի հիմնումը, որը Հայաստանի համար հիմնականում կունենա պրոպագանդիստական նշանակություն, միաժամանակ ցույց տալով Հայաստանի լոյալությունը Իսլամի նկատմամբ, մանավանդ իսլամական աշխարհում հերթական գաղափարական մեծ վերելքի պայմաններում: Կենտրոնի ստեղծման գործում Իրանը, անկասկած, մեծ աջակցություն կցուցաբերի Իրանական մասնագետների, կրոնական գործիչների եւ իսլամական աստվածաբանների մասնակցությամբ: Դա կնպաստի ինչպես Իրանի հետ կապերի ամրապնդմանը, այնպես էլ Հայաստանի հեղինակությամբ բարձրացմանը իսլամական աշխարհում:

Իսլամական աշխարհի հետ մերձենալու փորձեր նպատակահարմար կլինի իրագործել նաեւ Իսլամական Կոնֆերանս կազմակերպության շրջանակներում, որտեղ Իրանը եւս կարող է օգտակար լինել Հայաստանի համար: Տարածաշրջանում ստեղծված իրավիճակում Հայաստանի համար կարետր է հատուկ ծրագրեր մշակել ուսումնասիրելու ծավալման միտում դրսևորող քրդական գործունը եւ նրա ազդեցությունը Հայաստանի եւ Իրանի փոխհարաբերությունների վրա, ինչպես նաեւ

այդ գործոնի հնարավոր օգտագործումը այլ արտաքին քաղաքական ուղղություններով, նկատի ունենալով Թուրքիայի հարավ-արեւելյան մասերում աննախադեպ զինված բախումները քուրդ ապստամբների եւ թուրքական իշխանության զինված ուժերի միջեւ, որոնք ընդարձակման միտում են դրսեւորում, եւ որոնցում ազդեցիկ դեր են խաղում, բացի Իրանից, նաեւ Ռուսաստանը, Սիրիան եւ Իրաքը:

Մեկ այլ կարեւոր հանգամանք է այն, որ Իրանը հետետղականորեն հակաթուրքական բլոկ ստեղծելու քաղաքականություն է վարում եւ այդ ուղղությամբ հասել է շոշափելի հաջողությունների, մի կողմից՝ բարելավելով իր հարաբերությունները Պակիստանի հետ, մի հանգամանք, որն Իրանը նպատակ ունի օգտագործել որպէս Թուրքիայի վրա ազդելու միջոց նախ ECO-ի (Տնտեսական համագործակցության կազմակերպություն) շրջանակներում եւ ապա չեզոքացնելու Թուրքիայի հավակնությունները միջինասիական հանրապետությունների նկատմամբ, մյուս կողմից՝ ակտիվորեն ընդարձակելով իր հարաբերությունները Հունաստանի եւ Բուլղարիայի հետ: Որպէս լրացուցիչ գործոն հանդես են գալիս նաեւ ռուս-իրանական կապերը, ինչը բնականաբար, Հայաստանի համար նպաստավոր հանգամանք է հանդիսանում:

Այժմ ակնհայտ են Իրանի հետետղական եւ նպատակային քայլերը միասնական իսլամական շուկա եւ միասնական իսլամական բանկային համակարգ ստեղծելու ուղղությամբ, որոնց համար գոյություն ունեն լուրջ նախադրյալներ թեկուզ ոչ ամբողջ իսլամական աշխարհի մասշտաբով, այլ սկզբում միայն մի քանի հանգուցային երկրների մասնակցությամբ, այսինքն, ստեղծել տարածաշրջանային իսլամական կառույցներ, օրինակ՝ Իրան, Պակիստան, Աֆղանստան, այնուհետեւ՝ միջինասիական հանրապետություններ եւ Ղազախստան: Չի բացառվում նաեւ Ադրբեջանի անդամությունը: Այդ համակար-

գին կարող են հարել նաեւ Ռուսաստանը եւ Չինաստանը, որոնք հանդիսանում են խոշորագույն մուսուլմանական երկրներ: Նման ծրագրերի իրականացման դեպքում, նշված բոլոր երկրները եւ այդ համակարգը ձեռք կբերեն քաղաքական եւ տնտեսական մեծ ազդեցություն ինչպէս տարածաշրջանային, այնպէս էլ համաշխարհային փոխհարաբերությունների ոլորտում, որին հարելու ցանկություն կարող են հայտնել նաեւ այլ երկրներ: Եվ քանի որ իր աշխարհագրական դիրքի պատճառով Հայաստանը ներգրավվելու է Արեւելքի քաղաքական եւ տնտեսական հարաբերությունների ոլորտում, ապա գերադասելի կլինեն, որպէսզի Հայաստանը պատրաստ լիներ դեպքերի այսպիսի հեռանկարային զարգացմանը, եւ իր կողմից մշակված սթափ ծրագրերի համաձայն իրականացներ իր ինտեգրացիան այդ համակարգում:

Հայաստանի մասնակցությունը այդ կառույցներին այս կամ այլ կերպ, թեկուզ սկզբնական շրջանում՝ հյուրի, դիտորդի, եւ այնուհետեւ միայն անդամի կարգավիճակում, լրացուցիչ նպաստավոր շիման հնարավորություններ կստեղծի Հայաստանի համար, հետզհետեւ շահեկան եւ կոնկրետ արդյունքներ տալով: Այդ կառույցների նմանալ իսլամական լինելը բնավ չի նշանակում, որ ոչ իսլամական երկիրը չի կարող ընդգրկվել այդ կազմակերպությունների մեջ: Ընդհակառակը, կազմակերպողները շահագրգռված կլինեն այդ կառույցների մեջ ներառել նաեւ ոչ իսլամական երկրներ, բարձրացնելու դրանց համակարգերի միջազգային հեղինակությունը եւ ցուցադրելու համար Իսլամի դեմոկրատական, հանդուրժողական եւ անկողմնակալ էությունը:

Առավել ետ դա կվերաբերի Հայաստանին, որն Իրանի համար ներկա պահին ունի կարեւոր քաղաքական նշանակություն:

Այս իմաստով Իրանի եւ Հայաստանի համագործակցության համար կարեւոր հանգույց կարող է հանդիսանալ նաեւ ECO (Տնտեսական համագործակցության կազմակերպություն) տնտեսական կառույցը:

Անհրաժեշտ է նշել, որ այդ կազմակերպությունը ստեղծվեց 1984թ. Իրանի, Թուրքիայի եւ Պակիստանի մասնակցությամբ, որն ըստ մասնակից կողմերի ծրագրերի, լինելով զուտ տնտեսական կազմակերպություն, պիտի նպաստեր այդ երկրների միջեւ առեւտրատնտեսական համագործակցության արագ եւ արդյունավետ զարգացմանը: Սակայն այդ երեքի միջեւ կազմակերպության ծրագրերի եւ նախապատվությունների վերաբերյալ սուր քաղաքական հակասությունների հետեւանքով ECO-ն փաստորեն վերածվեց զուտ ձեռական կազմակերպության, որի գործունեությունը փաստորեն սառեցվեց:

Սակայն այժմ, երբ իրանա-պակիստանյան հարաբերություններում կատարվեց շրջադարձ դեպի նրանց լավացումը, ինչպես նաեւ միջինասիական հանրապետությունների անդամակցությունը այդ կազմակերպությանը, հավանական է, որ ECO-ն, մոտ ապագայում կդառնա բավականաչափ ազդեցիկ առեւտրատնտեսական եւ ֆինանսական կառույց, ձեռք բերելով նաեւ որոշակի քաղաքական ուժ: Եվ քանի որ իրանա-պակիստանյան սերտացումը, Իրանի նկատմամբ, պիտի ունենա որոշակի հակաթուրքական ուղղվածություն՝ միջինասիական հանրապետությունների եւ Պակիստանում վերջերս կրոնական գործոնի աշխուժացման հետ կապված, ինչին Պակիստանը անկասկած որոշ չափով պիտի համակերպվի, ապա դժվար չէ ենթադրել, որ ECO-ն եւ Իրանի կողմից կօգտագործվի որպես լրացուցիչ միջոց Թուրքիայի վրա ձնշում գործադրելու համար: Վերը նշվածը ճեպ է դարձնում Հայաստանի հնարավոր անդամությունը այդ կազմակերպությանը, քանի որ Իրանը շահագրգռված է Թուրքիայի դեմ ցանկացած դաշնակից ձեռք բերելու: Եվ կասկածից վեր է, որ Իրանի հակաթուրքական ծրագրերում Հայաստանին բավականաչափ զգալի տեղ է հատկացվում՝ նրա բացառիկ պատմական, հոգեբանական եւ քաղաքական լիցքի պատճառով:

Տնտեսության եւ արդյունաբերության բնագավառներում

Իրանը եւ Հայաստանը կարող են համագործակցել համապատասխան մասնագետների փոխանակման եւ վերապատրաստման, օգտակար հանաժոնների հետազոտման եւ արտահանման, ճշգրիտ գիտությունների զարգացման, հատկապես Իրանի համար այնպիսի կարեւոր մարզում, ինչպիսին է ֆիզիկայի, էլեկտրոնիկայի, գյուղատնտեսական արտադրանքի վերամշակման եւ այդ բնագավառի ձեռնարկությունների շինարարության եւ շահագործման, նավթաքիմիական արդյունաբերության, որտեղ Իրանը որակյալ մասնագետների խիստ պակաս է զգում, էներգետիկայի, շինարարության, կապի, գյուղատնտեսության (շաքարի ճակնդեղ, հացահատիկ եւ այլն), կոշիկի արտադրության, տեքստիլի եւ այլ ճյուղերում: Պետք է նշել, որ որոշ բնագավառներում Իրանը ակտիվ քայլեր է ձեռնարկում Ռուսաստանի հետ համագործակցելու համար:

Հաշվի առնելով Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, որի պատճառով Հայաստանը իր արտաքին քաղաքականության մեջ ստիպված է գերազանցապես ուղղված լինել արեւելքի կողմը, նպատակահարմար կլինի հայկական դիվանագիտական կարգերի մի մասը վերապատրաստել Իրանում, նկատի առնելով այդ երկրի բացառիկ դիվանագիտական միջազգային փորձը, մանավանդ, որ Իրանը նմանատիպ պայմանավորվածություններ ունի մի շարք պետությունների, այդ թվում նաեւ միջինասիական հանրապետությունների հետ:

Համագործակցության հաջորդ ոլորտը Հայաստանում եւ Իրանում հյուպատոսությունների բացումն է, համատեղ քաղաքական, տնտեսական, առեւտրական, մշակութային, կրթական եւ այլ հանձնաժողովների ստեղծումը;

- օդային կապի (քաղաքացիական ավիացիա) ներկայացուցչությունների հաստատում.

- համագործակցություն հեռուստատեսության եւ ռադիոյի բնագավառում:

Առանձնահատուկ կարեւորություն պետք է տալ իրանա-հայ-

կական համատեղ ձեռնարկությունների ստեղծմանը, թե՛ եղած հզորությունների հիման վրա, եւ թե՛ նոր արտադրություններ հիմնելով, որոնց արտադրանքի մի մասը կարող է լրացնել երկու երկրների պահանջարկը համապատասխան ոլորտներում, իսկ մնացած մասը կարելի կլինի վաճառել երրորդ աշխարհի երկրներին:

Հայաստանի տնտեսական վիճակի բարելավման համար դրական դեր կխաղա նաեւ իրանա-հայկական համատեղ բանկային համակարգի ստեղծումը, ինչպես նաեւ Երեւանում Իրանի ազգային բանկի մասնաձյուղի բացումը: Դրա հետ մեկտեղ երկու երկրների մաքսատների համակարգի միջեւ պայմանագրերի եւ փոխադարձ համաձայնությունների միջոցով բարենպաստ պայմանների ստեղծումը կնպաստի երկու կողմերի ապրանքների եւ մարդկանց փոխադարձ հոսքի ապահովմանը: Նաեւ անհրաժեշտ է ստեղծել նմանատիպ պայմաններ երրորդ երկրների տրանզիտ ապրանքների համար, ինչը կունենա դրական հետեւանքներ Հայաստանի տնտեսության եւ քաղաքական դերի բարձրացման համար, Հայաստանը դարձնելով բանուկ առեւտրական տրանզիտ ճանապարհ, որի անխափան աշխատանքի մեջ կհայտնվեն բավականաչափ շահագրգռված կողմեր, նպաստելով շրջափակման վերացմանը: Շրջափակման վերացմանը կնպաստի նաեւ այն, որ այս դեպքում Հայաստանի ճանապարհները պաշտպանված կլինեն միջազգային հաղորդակցության վերաբերյալ օրենքներով:

Նույն նպատակին կծառայեն նաեւ փոխադարձ առեւտրական եւ արդյունաբերական ցուցահանդես-վաճառքների եւ տոնավաճառների կազմակերպումը, որոնց մասնակից կարելի է դարձնել նաեւ հարեւան եւ շահագրգռվածություն դրսեւորած այլ երկրներ:

Նպատակահարմար է նաեւ Իրանի եւ Հայաստանի միջեւ տուրիզմի զարգացումը: Այստեղ բարդություններ չեն լինի, քանի որ դա համապատասխանում է Իրանի արտաքին

քաղաքականությանը՝ երկրի դռները բաց անել արտաքին աշխարհի առջեւ: Մանավանդ, որ վերջին մեկ տարվա ընթացքում Իրանի կառավարությունը որոշակի քայլերի է դիմել տուրիզմի բնագավառը զարգացնելու համար:

Վերջերս Իրանը առաջարկ է արել ստեղծելու Միջին Ասիայի եւ Կովկասի միասնական էներգետիկ համակարգ, որին նպատակահարմար կլինի նաեւ Հայաստանի մասնակցությունը: Դա կարող է ինչ-որ չափով թեթեւացնել Հայաստանի ծանր էներգետիկ վիճակը:

Հայաստանը եւ Իրանը կարող են արդյունավետ համագործակցել նաեւ սեյսմոլոգիայի բնագավառում՝ երկու երկրների բարձր սեյսմիկական գոտում գտնվելու եւ այդ ոլորտում հարուստ փորձ ունենալու պատճառով:

Նկատի ունենալով Իրանի եւ Ռուսաստանի միջեւ ստորագրված պայմանագիրը կապի եւ հաղորդակցության բնագավառում, որով նախատեսվում է ընդլայնել հաղորդակցությունը օդային, ջրային եւ ցամաքային ոլորտներում, դժվար չէ կանխատեսել, որ դրա իրագործման դեպքում, հատկապես ավտոճանապարհային եւ երկաթուղային ճանապարհների աշխուժացման դեպքում, Հայաստանին զգալի տեղ կհատկացվի, քանի որ վերջինս Իրանը Ռուսաստանին կապող միակ ամենակարճ ճանապարհն է:

Հայաստանի դերը կարող է նշանակալից լինել նաեւ իրանական գազի եւ նավթի եվրոպական երկրներ եւ ԽՍՀՄ-ի նախկին հանրապետություններ հասցնելու գործում:

Հաշվի առնելով, որ Իրանի կրթության բնագավառում տեղի են ունենում կարեւոր փոփոխություններ եւ Խամենեին ու Ռաֆսանջանին մի քանի ծրագրային ելույթներ են նվիրել կրթության համակարգի հետագա զարգացման եւ վերափոխման կարեւորությանը, նպատակահարմար կլինի զարգացնել համագործակցությունը նաեւ կրթության բնագավառում: Այստեղ հնարավոր կլինի կազմակերպել դասախոսների եւ ուսա-

նողների փոխանակում. վերջերս Իրանում հատուկ ծրագիր է հաստատվել լրացուցիչ գումարներ տրամադրել, որպեսզի իրանցի ուսանողները հնարավորություն ունենան արտասահմանյան բուհերում ձեռք բերել ավելի խոր մասնագիտական գիտելիքներ:

Եզրափակելով կարելի է ասել, որ չնայած այժմ Հայաստանը Իրանի համար առաջին հերթին հետաքրքրություն է ներկայացնում զուտ քաղաքական տեսակետից, չի բացառվում սակայն, որ հետագայում Հայաստանի կողմից անհրաժեշտ եւ ժամանակին արված քայլերը կարող են մեծ տնտեսական հետաքրքրություն առաջացնել: Չի կարելի անտեսել նաեւ այն հանգամանքը, որ եթե Հայաստանի վերաբերմունքը Իրանի նկատմամբ լինի որպես «պահեստայինի», ապա դա կարող է բացասական ազդեցություն ունենալ Հայաստանի համար, որի հետեւանքով, հայտնվելով Ռուսաստանի եւ Իրանի միջեւ, որոնց հարաբերությունները օրեցօր ավելի սերտանալու միտում են դրսևորում, Հայաստանը կկանգնի քաղաքական եւ տնտեսական փակուղու առաջ:

Բորիս Բալայան

(պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀԳԱ

Պատմության ինստիտուտ)

Մի քանի գործնական առաջարկ են ուզում անել՝

1. ԳԱ-ի նախագահության կից ստեղծել ինֆորմացիոն կենտրոն:

2. Ակադեմիական հանդես լույս ընծայել, որտեղ պարբերաբար կբարձրացվեն բոլորին հուզող արդի քաղաքական հարցերը: Կարելի է անվանել «Հայաստանը եւ արդիականությունը»:

3. Ստեղծել խմբեր, որոնք կզբաղվեն Արեւելքի երկրներում Հայաստանի պատմաբանների, արեւելագետների գիտական հետազոտությունների տարածմամբ:

Կարլեն Դավաթյան

(բ.գ.դ., ՀԳԱ Սփյուռքահայ

համայնքների պատմության

եւ մշակույթի

ուսումնասիրությունների բաժին)

Ներկայումս խիստ կարեւորվում է այն հարցը, թե Հայաստանը ունի՞ արտաքին քաղաքականության կոնցեպցիա: Ես կարծում եմ, որ այստեղ առկա է կոնցեպցիայի բացակայություն: Դա երեւում է մի շարք փաստերից:

Թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին քաղաքականության բնագավառում արհեստական ճանապարհով մեզ պարտադրվում է եվրոպականացումը: Սա շատ թանկ կնստի մեր ժողովրդի ճակատագրի վրա: Եթե այսպես շարունակվի, ապա շատ շուտով մենք կտեսնենք, որ մեր բարոյաքաղաքական մակարդակով մոտ 100—200 տարով հետ ենք ընկել:

Երկրորդ, մենք մոռանում ենք, որ ԱՄՆ-ը, Եվրոպան կանգնած են այսօր Թուրքիայի թիկունքին գրեթե բոլոր հարցերում: Մենք համառոտ ենք փնտրում ենք նրանց մեջ դաշնակիցներ, մոռանալով, որ կան ուժեր, որոնք թե՛ պատմական, թե՛ այսօրվա շահերի բերումով կանգնած են Թուրքիայի ոչ թե թիկունքին, այլ դեմ դիմաց: Այդ ուժերից կարեւորագույնը երկուսն են՝ Ռուսաստանը եւ Իրանը:

Երրորդ, (այս կետը նույնպես երեւան է գալիս այդ կոնցեպցիայի բացակայությունից), մենք մեզ բացառիկ ենք համարում, բայց բացարձակապես արհամարիում ենք սեփական կադրերի գոյությունը եւ օգտագործումը: Արտաքին քաղաքականության ճյուղերի ղեկավարումը սխալ եմ համարում օտար երկրների քաղաքացիներին վստահելը:

Ինչ վերաբերում է հայ-իրանական հարաբերություններին, Իրանի համար շատ կարեւոր է Հայաստանի գոյությունը. այն ստրատեգիական նշանակություն ունի: Հայաստանը դիտվում

է Իրանի կողմից իբրեւ պատվար, հենակետ Թուրքիայի դէմ:

Հմայակ Մարտիրոսյան
(պ.գ.թ., ՀԳԱ Սփյուռքահայ
համայնքների պատմության
եւ մշակույթի
ուսումնասիրությունների բաժին)

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Հայաստանը միանգամից հայտնվեց քաղաքական կապերի կիզակետում: Հայաստանի միջով անցնում են 2 աշխարհաքաղաքական ուղղություններ: Առաջինը հյուսիս—հարավային գիծն է՝ Ռուսաստան—Հայաստան—Իրան—Արաբական երկրներ, հիմնականում Պարսից ծոցի շրջանում: Երկրորդը՝ արեւմուտք—արեւելք, անցնում է ԱՄՆ-ով, ՆԱՏՕ-ի որոշ երկրներով, Թուրքիայով, Հայաստանով, Ադրբեջանով, Միջին Ասիայով եւ հասնում է Չինաստան ու Պակիստան: Ես գտնում եմ, որ Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը, որը ձեւավորվել էր դեռեւս 1828-ից, ուներ շատ պարզ եւ հստակ ուղղվածություն՝ դեպի հյուսիս, այսպէս կոչված, ռուսական քաղաքականություն: Սովորաբար, արտաքին քաղաքականության կուրսը դարերով մնում է անփոփոխ: Ամեն մի երկիր ունի արտաքին քաղաքականության իր կուրսը: Ռուսաստանը ունի արտաքին քաղաքականության կուրս՝ 3 ուղղություններով՝ դեպի հարավային ծովերը: Առաջինը՝ Հեռավոր Արեւելքով, երկրորդը՝ Հայաստանով՝ դեպի Պարսից ծոցը, երրորդը՝ Միջերկրական ծով: Հեռավոր Արեւելքում Կորիւյան կղզիների պրոբլեմն է, ճապոնիայի հետ հաշտության պայմանագրի կնքման պրոբլեմն է: Միջերկրական ուղղությամբ կատարյալ պայքար է գնում: Առկա են Մերձդնեսպրովյան, Մոլդավական, Ղրիմի նավատորմի պրոբլեմները: Ռուսաստանը երբեք չի հրաժարվի այն

տարածքներից, որոնք ստրատեգիական նշանակություն ունեն իր համար, այդ թվում նաեւ՝ Հայաստանի միջով դեպի Մերձավոր Արեւելք գնացող ուղղությունից:

Արտաքին քաղաքականության կուրսը արագ չի փոփոխվում, անգամ եթե փոխվում է երկրի ռեժիմը, քաղաքական ղեկավարը, պրեզիդենտը:

Մենք պետք է կառուցենք մեր ազգային քաղաքականությունը: Այսօր մեր արտաքին քաղաքականությունը ազգային չէ: Ես համամիտ եմ այն ելույթ ունեցողների հետ, որոնք գտնում են, որ մեր ներկայիս արտաքին քաղաքականությունը ներմուծվում է դրսից:

Առաջարկում եմ ստեղծել ստրատեգիական հետազոտությունների ինստիտուտ Հայաստանում: Ստեղծել կադրերի պատրաստման ինստիտուտներ, դեսպաններ եւ դիվանագետներ պատրաստել:

Եթե մենք ուզում ենք վարել ինքնուրույն քաղաքականություն, ապա պետք է ընդլայնենք մեր միջազգային կապերի շրջանը, դաշնակիցներ փնտրենք: Վերջին քաղաքական իրադարձությունները հուշում են, որ մեր միջազգային կապերի շրջանը կարող է ընդլայնվել մինչեւ Չինաստան եւ Հնդկաստան: Նոր չէ, որ մեր մերձավոր հարեւանի՝ Իրանի հետ մենք բնական դաշնակիցներ ենք:

Շատ ձեռնառու է մեզ համար նաեւ մի ուրիշ գծի վերականգնումը՝ Իրան—Հայաստան—Վրաստան:

Երբ խոսում ենք մեր անհաջող աշխարհաքաղաքական դիրքի մասին, մենք մոռանում ենք Թուրքիային: Դա այն երկիրն է, որը շրջապատված է հիմնականում ոչ բարեկամներով: Պատահական չէ, որ Թուրքիան ունի 2 մլն-ոց բանակ:

Մեզ անհրաժեշտ է շփման կետեր գտնել Իրաքի, Սիրիայի, Հունաստանի հետ:

Շաքրո Միոյան

(ՀԳԱ թղթակից անդամ, ՀԳԱ
Արեւելագիտության ինստիտուտ)

Ճիշտ է այն մտեցումը, երբ Հայաստան-Իրան փոխհարաբերությունների խնդիրը քննարկվում է բազմաթիվ այլ պետությունների հետ հարաբերությունների ամբողջության մեջ: Այն սկզբունքային նշանակություն ունի անկախացած Հայաստանի արտաքին քաղաքականության ամբողջական կոնցեպցիայի մշակման գործում: Դժբախտաբար այդ բանը միշտ չէ, որ կյանքում կիրառվում է: Հիշեցնեմ ձեզ այս կապակցությամբ մեր նոր կառավարության արտաքին քաղաքական որոշ քայլեր, որոնք լուրջ մտորումների առիթ են տալիս եւ վիճարկելի են: Հայաստանի կառավարության ղեկավարը անցյալ տարի իր հայտարարություններից մեկում ասել է, թե Ռուսաստանը Կովկասից հեռանում է, որովհետեւ նա խրված է ներքին պրոբլեմների մեջ: Պատմական փորձը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ այդ եզրակացությունը սխալ է: Ե՛վ ցարական, ե՛ւ սոցիալիստական, ե՛ւ «ելցինյան» Ռուսաստանը ունի իր հետաքրքրությունների մշտական շրջանակները, որոնց մեջ Կովկասն ունի առաջնահերթ նշանակություն: Թուրքիայի հետ նոր քաղաքականություն վարելու, նրա հետ մերձենալու քաղաքականությունը եւ ձգբառումների եւ սրբագրությունների կարիք ունի: Հմուտ եւ մեծ դիվանագետ պետք չէ լինել տեսնելու համար, որ Ադրբեջանի հետ առձակատման, գրեթե պատերազմի մեջ գտնվող Հայաստանը, չի կարող ակնկալիքներ ունենալ Թուրքիայի հետ մերձենալու խնդրում: Թուրքերը իրենք նախաձեռնություն հանդես բերեցին եւ պարզ հայտարարեցին, որ դա ապագա չունեցող քաղաքականություն է:

Մեկ այլ հարց՝ կապված քննարկվող խնդրի հետ: Խոսքը քրդական գործոնի մասին է: Ե՛վ Թուրքիայում, ե՛ւ Իրանում կա քրդական շարժում: Թուրքիայում այն զանգվածային եւ լայն

բնույթ ունի: Սակայն այն պատշաճ չափով չի գնահատվում մեր մամուլում, քաղաքական շրջաններում: Շարժումը, դատելով ըստ նրա միտումների, զարգացում է ունենալու, որն էական փոփոխություններ կմտցնի ողջ տարածաշրջանի փոխհարաբերությունների մեջ: Թուրքիան աշխատում է քրդական գործոնը օգտագործել Իրանի հետ իր առձակատման համար: Սիրիան վաղուց օգտագործում է այն Թուրքիայի դեմ: Իրանը աշխատում է օգտագործել քրդական գործոնը ե՛ւ Թուրքիայի, ե՛ւ Իրաքի դեմ: Զարմանալի կերպով, ամենահարմար, նպաստավոր պայմաններ ունեցող Հայաստանը քրդական գործոնը չի ճանաչում, չի օգտագործում: Ի՞նչ դեր ունի քրդական գործոնը Իրանի քաղաքականության մեջ: Ես հակված եմ կարծելու, որ եթե Իրանը տեսնի, որ քրդական գործոնը հսկողությունից դուրս է գալիս, նույնիսկ իր կողմից մերժվող քրդական հարցում նա կարող է զիջումների գնալ, որպեսզի քրդական պետական ապագա միավորումը, ամբողջությունը լինի Իրանի հսկողության տակ:

Ե՛վ վերջին հարցը, մեր իշխանությունները չեն օգտագործում Հայաստանի քուրդ մտավորականների ուժերն ու կարողությունները, որն ինչ խոսք, լուրջ բացթողում է:

Անուշ Ստամբուլյան

(պ.գ.թ., ՀԳԱ Արեւելագիտության
ինստիտուտ)

Այն հանգամանքը, որ Հայաստանը պետք է անհրաժեշտաբար սերտ եւ բազմակողմանի հարաբերություններ հաստատի եւ զարգացնի Իրանի հետ, որեւէ կասկած չի հարուցում: Մանավանդ, որ այս երկրների պաշտական անցյալը ծանրաբեռնված չէ ճնշող հիշողություններով, որոնք առկա են Թուրքիայի պարագայում:

Հայաստանը՝ անպայմանորեն հարաբերություններ հաստա-

տելով Իրանի հետ, այնուամենայնիվ, պետք է կարողանա վարել ճկուն քաղաքականություն, ելնելով իր կենսական շահերից հաշվի առնի նաև Իրանի հետաքրքրությունները Հայաստանի նկատմամբ՝ մշտապես ուշադրության կենտրոնում պահելով Իրանի արտաքին քաղաքականության մյուս ուղղությունները եւ նրանց մեջ կատարվող փոփոխությունները:

Համաձայն եմ այն մտքին, որ Հայաստանը իր աշխարհաքաղաքական դիրքով աննպաստ վիճակում է գտնվում: Բայց այդ հանգամանքը նուրբ եւ ճիշտ օգտագործելու դեպքում կարող է նույնիսկ օգուտ բերել մեզ: Որպես կայուն թշնամի ունենալով Թուրքիային, Հայաստանը կարող է կայուն բարեկամ ունենալ ի դեմս Իրանի: Ներկայիս իշխանությունները դեռևս չունեն Իրանի հետ մշակված հարաբերությունների քաղաքականություն եւ, ցավոք, տրամադրված չեն հաշվի առնել արևելագետների, մասնավորապես իրանագետների կարծիքը:

Անուշ Հովհաննիսյան

(ՀԳԱ Արևելագիտության
ինստիտուտ)

Վերջերս Թուրքիայում լույս տեսավ մի հոդված, որի հեղինակն է Ալթեմուր Քըլըչը. նա կառավարական խորհրդատու է: Հոդվածը վերնագրված է՝ «Կովկասում եւ Միջին Ասիայում. հույսեր եւ վտանգներ»:

Թուրքերը շատ լավ են գիտակցում, որ պետության շահերը եւ ստրատեգիական հետաքրքրությունները միշտ մնում են անփոփոխ, եւ Կովկասում բախվում են երեք մեծ պետությունների շահերը. Ռուսաստան, Թուրքիա, Իրան: Անդրադառնալով Հայաստանի հարցին, նրանք շատ լավ տեսնում են, թե ով կարող է լինել Հայաստանի ռեալ դաշնակիցը. Պարզ է, որ դա Ռուսաստանը եւ Իրանն են: Հոդվածում առաջարկվում է ամեն կերպ կասեցնել Իրանի փորձերը մերձենալու թե՛ Հայաստանի,

եւ թե՛ Ռուսաստանի հետ:

Գառնիկ Ասատրյան

(բ.գ.դ., ՀԳԱ Արևելագիտության
ինստիտուտ)

Ես կանգ կառնեմ հետեւյալ փաստի վրա:

1989-ին Բունիաթովը, Իրանի Ատրպատական նահանգից (այսպես կոչված Իրանական Ադրբեջան) վերադառնալուց հետո, իր ելույթում նշեց, որ այնտեղի թյուրքալեզու բնակչությունը լավ չի պատկերացնում իրենց պայքարը: Հիմա դրությունը փոխվել է: Եթե սկզբնական շրջանում իսկապես ադրբեջանական գործունը Իրանում դեռևս զգացնել չէր տալիս, համենայն դեպս՝ սաղմնային վիճակում էր, այսօր այն պարզորոշ ուրվագծվում է: Հիմա ցանկացած ադրբեջանական կազմակերպություն Եվրոպայում՝ նկատի ունեն Իրանից եկած ադրբեջանցիներին, նաև պրո-Բաքվի-ադրբեջանական կենտրոն է: Գրականություն են տարածում, օգտագործում են հեռուստատեսությունը, ռադիոն:

Ադրբեջանական գործունը Իրանի համար չափազանց կարևոր է Հայաստանի նկատմամբ իր դիրքորոշման համար: Այսպես ասած, Ադրբեջանի ազգային փոքրամասնության հարցը: Այս պարագայում Արևելագիտության ինստիտուտի, Համալսարանի դերը շատ է մեծանում՝ հրատարակչական, պրոպագանդիստական բնագավառում՝ կապված Իրանի հայկական համայնքի հետ:

Հակոբ Չաքրյան

(պ.գ.թ., ՀԳԱ Արևելագիտության
ինստիտուտ)

Երեկ, հայ-թուրքական հարաբերությունների արդի վիճակը քննարկելիս, Թուրքիան բնութագրվեց ՚բպես դարավոր թշնա-

մի: Այսօր Իրանն է բնութագրվում որպես դարավոր բարեկամ: Այս գնահատականները, եթե ոչ չափազանցված, ապա անվազն զգացմունքային են, որը քաղաքական տեսանկյունից նաեւ ինչ-որ տեղ անթույլատրելի է:

Ես բնավ էլ այն կարծիքը չեի արտահայտում երեկ, թե Հայաստանը ոչ մի դեպքում չպետք է Թուրքիայի հետ հարաբերություններ հաստատի: Ես ասացի, որ վաղ թե ուշ մենք Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ կհաստատենք, բայց սա պետք է կատարվի Հայաստանի համար նպաստավոր պայմաններում, առանց զիջումների:

Ինչ վերաբերում է Իրանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելուն, այստեղ մենք չպետք է ելնենք այն բանից, որ Իրանը Հայաստանի բարեկամն է եւ պետք է պաշտպանի հայերի շահերը: Մենք պետք է գտնենք շահերի խաչաձեւման եզրեր: Այսինքն, պետք է ինքններս նախաձեռնություն ցուցաբերենք, որպեսզի Իրանը մեզ համար նպաստավոր քաղաքականություն վարի: Չպետք է հանգստանալ այն բանով, որ այսօր թուրքական կամ պանթուրքիզմի վտանգը սպառնում է նաեւ Իրանին:

Այսօր Ռուսաստանը, որին առաջին հերթին է սպառնում այդ վտանգը, թուրք-իրանական պայքարի, մրցակցության պայմաններում նախապատվությունը տալիս է Թուրքիային:

Բացի ընդհանուր շահերի խաչաձեւման եզրեր փնտրելուց, մենք պետք է մտածենք հավասարակշռության մասին: Երկու հարեւանների՝ Թուրքիայի եւ Իրանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու դեպքում Հայաստանը կարող է ընկնել մեկի ազդեցության տակ: Այդ ազդեցությունից խուսափելու լավագույն միջոցը արաբական երկրները կարող են լինել: Արաբական աշխարհը, որը նաեւ իսլամական աշխարհ է, պիտի հավասարակշռի Հայաստանի հարաբերությունները մի կողմից Իրանի, մյուս կողմից Թուրքիայի հետ:

Քրդական գործունը պետք է ոչ թե օգտագործվի, այլ

խորապես ուսումնասիրվի:

Ռուբեն Սահակյան

(բ.գ.դ., ՀԳԱ Արեւելագիտության
ինստիտուտ)

Կա մի դրույթ, որ մի քանի զեկուցումներում առաջ քաշվեց: Մերձենալ առաջին հերթին այն երկրների հետ, որոնք ունեն հակաթուրքական տրամադրություններ, պրոբլեմներ Թուրքիայի հետ: Լավ միտք է, բայց այնուամենայնիվ, այսօր աշխարհի բախտը որոշում են մեծ տերությունները: Բոլոր արմատական հարցերը իրենց լուծումը գտնում են այս երկրների ակտիվ մասնակցությամբ:

Օրինակ, Կիպրոս կղզու հարցի լուծումը ՄԱԿ-ը տեսնում է հետեւյալ կերպ: Կիպրոսը ֆեդերացիա է, կազմված թուրքական եւ հունական մասերից, որոնք ունեն հավասար իրավունքներ: Կարո՞ղ ենք մենք այս մոտեցումը Ադրբեջանի վրա տարածել: Ադրբեջանը նույնպես ֆեդերացիա էր, որի կազմում երկու ինքնավար միավոր կար՝ Նախիջեւանի ինքնավար հանրապետությունը եւ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը: Սակայն մենք չենք կարող նույն մոտեցումը ցուցաբերել, ինչ Կիպրոսի հարցում: Չենք կարող, որովհետեւ դա ձեռնտու չէ ԱՄՆ-ին, որի համար Թուրքիան դեռ երկար տարիներ, հավանաբար, կմնա իր կայուն, հավատարիմ դաշնակիցը:

Նույնը Իրանի վերաբերյալ: Մենք պետք է հաշվի առնենք իրանա-ամերիկյան հարաբերությունների գործոնը:

Նորից Ռուսաստանի հետ ենք կապում մենք մեր հույսերը, որը ձգտում է ԱՄՆ-ի հետ բարեկամական կապեր ունենալ: Եթե մենք ղարաբաղյան հարցում ինչ-որ փոխզիջումային լուծում գտնենք, դա նորից մեր հյուսիսային մերձավոր հարեւանի միջոցով կարվի: Այս իրականությունը պետք չէ ոչ թերազնահատել, ոչ էլ գերազնահատել:

24.9.1992

Պարույր Մուրադյան

(պ.գ.դ., ՀԳԱ Արեւելագիտության
ինստիտուտ)

Այսօր մենք մշակում ենք մեր հարաբերությունների ծրագիրը մի երկրի հետ, որը մոտ անցյալում մեր հայրենիքի մասերից էր: Այդ իսկ առումով, եթե Իրանի եւ Թուրքիայի հետ մենք ունենք համապատասխան դիրքորոշում արտաքին հարաբերությունների հարցում, ապա Վրաստանի դեպքում այդ դիրքորոշումը բացակայում է:

Ամեն ինչ կախված է Հայաստանի կառավարության քաղաքական հեռատեսությունից եւ նրանից, թե ինչպիսին կլինի Վրաստանի նոր իշխանությունների դիրքորոշումը հարեւանների նկատմամբ:

Վրաստանը իբրեւ քաղաքական միավոր անհամեմատ ավելի բարդ կառուցվածք, բարդ խնդիրներ ունի, քան Հայաստանը: «Վրաստան» ընդհանուր տերմինի տակ հասկանում ենք մի տարածք, ուր ապրում են, բացի վրացիներից, բավական թվով մեզերելներ, սվաններ, լազեր: Վրացիներից ժամանակի ընթացքում ինչ-ինչ պատճառներով ինքնուրույնացել են, մասամբ օտարացել՝ աջարները, ինգիլոները, որոնց մի մասը ադրբեջանախոս է, մյուսը շարունակում է վրացերեն խոսել, թուրքմենսխեթցիները, որոնց նշանակալի մասը էթնիկապես վրացիներ են:

Այս բարդ էթնիկական կազմին պետք է գումարել 90 հազարից ավելի աբխազներ, տասնյակ հազարավոր հայեր, ադրբեջանցիներ, օսեր, ռուսներ եւ այլ ազգային միավորներ: Պաշտոնական տվյալներով Վրաստանում ապրում են 450 հազ. հայեր, 400 հազ. ադրբեջանցիներ: Վրաստանը իրենից ներկա-

յացնում է բավականին բարդ էթնիկական, դավանական, մշակութային խճանկար:

Վրաստանում ապրում են եւ՛ հայախոս, եւ՛ վրացախոս, բայց էթնիկապես հայեր: Վրաստանում կա նաեւ մահմեդական հայերի փոքր համայնք՝ համշեններ, որոնք հիմնականում թուրք-վրացական սահմանի վրա են ապրում:

Բավական նկատելի է հայ կաթոլիկական համայնքը:

Գուգարքի շրջանի հայությունը անհամեմատ նոսր է, այստեղից տեղի է ունեցել աստիճանական ներթափանցում դեպի Հայաստան: Այդ տարածքում այնպիսի հավաքականություն, ինչպիսին կա Ջավախքում, Ախալցխայի շրջանում, չի դիտվում:

Ի՞նչ քաղաքականություն է վարում Վրաստանը այս էթնիկական միավորների հանդեպ տասնամյակներ շարունակ: Աբխազների նկատմամբ վրացականացումը բավական վաղ է սկսվել, եւ այսօրվա մեզերելական շրջանի մի հատվածը աբխազական է: Աբխազները վաղուց արդեն դադարել են Աբխազիայի բնակչության մեծամասնությունը կազմել: Տեղի է ունեցել էթնիկական կազմի աստիճանական փոփոխություն: Սակայն պետք է շեշտել, որ աբխազները ապրում են իրենց պատմական տարածքում: Հայաստանը պետք է ելնի այդ իրողությունից:

Միանգամայն այլ է վրացական քաղաքականությունը օսերի նկատմամբ: Օսերը իրենց պատմական հայրենիքում չեն ապրում: Մինչեւ XII դ. ներառյալ այստեղ օսեր չեն ապրել: Շատ ընդհանուր գծեր ունեն հայկական (արցախյան) եւ օսական ազգային շարժումները՝ միանալ հայրենիքի հետ: Բայց, եթե դարաբաղցին իր հետ պետք է բերեր իր պապերի ստեղծած արվեստը եւ հայրենի հողի մի մասը, ապա օսը, Հյուսիսային Օսեթիային միանալով, կամ Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելով եւ Վրաստանից դուրս գալով, իր հետ կտանի վրաց ժողովրդի հայրենիքի մի մասը: Սա շատ բարդ խնդիր է:

Ի՞նչ քաղաքականություն է վարում վրաց մտավորականու-

յունը: Հայաստանի մտավորականության եւ իշխանությունների միջեւ տասնամյակներ շարունակ անհամաձայնություն է եղել: Հայ մտավորականը իրեն չի զգացել քաղաքական կյանքի մասնակից: Վրաց գիտնականը միշտ էլ ազդել է քաղաքականության վրա, վրացական եւ ադրբեջանական գիտական քաղաքականության կուրսը լիովին համաձայնեցված է եղել պաշտոնական քաղաքականության հետ: Այս իմաստով վրաց գիտնականները տասնամյակներ շարունակ աշխատել են աստիճանաբար տեսություններ մշակել, որոնք տանում են Վրաստանի էթնիկական ամրապնդմանը: Լուրջ վրացականացման պրոցես է գնում այստեղ: Հիշեցնեմ երկու տեսություն, որոնք կատարելապես հորինված են: Առաջինը՝ Վրաստանի հայերը (լուսավորչականների մասին է խոսքը) վրացի լուսավորչականներ են, որոնք իրելու լուսավորչության հետեւորդներ հարել են հայ եկեղեցուն, հայացել են, նրանց մեջ աստիճանաբար զարգացել է հայկական ինքնագիտակցություն: Այսօր նրանք պետք է վերադառնան իրենց էթնիկ ժողովրդի գիրկը: Սա ակադեմիական լսարաններում մշակված տեսություն է, որի իրագործումը կատարվում է չափազանց հետաքրքիր եղանակով. Ակադեմիայի պատմության ինստիտուտ կարող է գնալ հայը եւ հարցնել իր բուն ազգանունը, արմատները: Նրան շատ արագ տալիս են իր «բուն» վրացական ազգանունը:

Հաջորդը՝ հայ կաթոլիկների էթնիկական պատկանելիությունն է: Զանի որ, ասում են, վրացական կաթոլիկ ծխարան, ժամագիւղ եւ այլն վրացերենով չկար, իսկ հայերենով կար, Օսմանյան կայսրության սահմաններում ապրող վրաց կաթողիկե համայնքը աստիճանաբար հարկադրված եղավ Վրաստանում հայախոս դառնալ, եւ հետագայում այդ վրացիները սկսեցին իրենց հայ համարել:

Ինչպիսի՞ տրամադրվածություն կա Վրաստանում Հայաստանի նկատմամբ: Ռուսաստանը միշտ ուշադրության կենտրոնում էր պահում այն փոքր ձեղքվածքներն անգամ, որոնք գոյանում

էին, եւ ոչ արհեստականորեն, հայկական էթնիկական տարրի եւ վրաց պաշտոնական շրջանների միջեւ: Իսկ Հայաստանը դիտորդի դերում էր եւ այս հարցում:

Հայտնի է, որ անիշխանության ժամանակ շատանում է իշխանության ձգտողների թիվը: Այդ ընթացքում հայ համայնքում զգալիորեն ակտիվացան ոչ իրազեկ, Հայաստանի բուն շահերը չպատկերացնող որոշ քաղաքական գործիչներ: Դա մասամբ վնասեց հայ-վրացական հարաբերություններին: Վրացական մամուլը սկսեց զանգվածային հակահայկական քարոզչություն, որն առ այսօր, դժբախտաբար, շարունակվում է: Ամենախոշոր խնդիրը, որն այսօր կա եւ հետագայում կարող է բարդություններ առաջացնել, Վրաստանի կառավարության այն որոշումն է, որով արգելվում է 21 կմ. խորությամբ սահմանամերձ շրջանում սեփականաշնորհման անցկացումը: Հիմնական հայկական զանգվածը այդ հողի վրա կմնա ապրելու իրավունքով, բայց ոչ որպես հողի սեփականատեր:

Հայաստանն այսօր Վրաստանի հանդեպ միասնական, որոշակի քաղաքականություն չունի: Դա քաղաքականության բացակայության քաղաքականություն է: Հայաստանում գործող քաղաքական ուժերը, ամեն մեկն առանձին, ունեն հետաքրքրություններ, նաեւ ազգային շահագրգռվածություն: Բայց այդ ամենը կատարվում է մեկուսի:

Վրաստանը մեծ տարածքային պրոբլեմներ չունի Թուրքիայի հետ: Ես կարծում եմ, որ հայ-թուրքական երկխոսությանը ինչ-որ չափով կարելի է միջնորդ կամ մասնակից դարձնել Վրաստանին: Պետք է հաշվի առնել նաեւ այն, որ Վրաստանը բավականաչափ զուսպ, բայց գործնական հարաբերություններ ունի Ադրբեջանի հետ:

Հայաստանը Վրաստանին կարող էր օգտակար լինել Վրաստան-Իրան հետաքրքրություններ ծավալելու բնագավառում:

Բոլորովին վերջերս նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին Վրաստանի հետ երկխոսությունը սերտացնելու ուղղությամբ:

Դա Հյուսիսային Կովկասի Ֆեդերացիայի ձեռագրումն էր: Այն հայտնվեց Վրաստանի թշնամիների շարքում: Այսօր Վրաստանը շատ ավելի կարոտ է իր հարավային հարեանի հետ մերձենալու եւ անվտանգություն հաստատելու:

Մենք չփորձեցինք վրաց ղեկավարներին զգացնել տալ Վրաստանի ներքին գործերին հայկական զանգվածի չեզոքության քաղաքականության դրական ազդեցությունը: Նման աշխատանք չի տարվում:

Վրաստանը՝ հակառակ իր ավանդական գերմանական կողմնորոշմանը, այսօր փորձեր է անում, եւ բավականին հաջող, Իսրայելի հետ եղբայրացման քաղաքականության: Ըստ էության Վրաստանը դժվարանում է ստեղծել, ճեպ տնտեսական, մշակութային եւ այլ հարաբերություններ: Տնտեսապես նա կարոտ է կապիտալ ներդրումների, եւ այստեղ սփյուռքահայությունը կարող է միջնորդի դեր խաղալ՝ արտասահմանյան երկրների եւ Վրաստանի միջեւ կապեր հաստատելու գործում:

Հարց (Լ. Հախվերդյան, ՀԳԱ թղթակից անդամ, ՀԳԱ Արվեստի ինստիտուտ).

- Ես հոգեբանորեն Աբխազիայի կողմն եմ, քաղաքականապես՝ Վրաստանի: Այս պարագայում ինչպե՞ն պետք է վարվենք մենք:

Պատասխան.

- Աբխազների խնդիրը ես, դժբախտաբար, համարում եմ տանուլ տված: Եթե որեւէ էթնոս բնակչության 3-րդ կամ 4-րդ տեղն է զբաղեցնում իր պատմական տարածքում, իր տան տիրոջ իրավունքը շատ դժվար է պահպանելու: Այստեղ կարելի էր աշխատել, որ աբխազահայությունը չմասնակցի այդ կոնֆլիկտին:

Հարց (Գ. Գալոյան, ՀԳԱ ակադեմիկոս).

- Ճիշտ հասկացա, որ ասացիք, թե այդ ֆեդերացիան, որ ստեղծվել է Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների մեջ, առաջին երեսույթն է, այդպիսի բան չի եղել պատմության մեջ:

Պատասխան.

- Ֆեդերացիա՝ իբրեւ քաղաքական պետական կազմավորում,

պատմության մեջ չի եղել: Իհարկե, ընդհանուր թշնամու դեմ միանալու զանազան դրվագներ եղել են, բայց հնարավոր չէ պատկերացնել, որ մի օր չեչենները, ինգուշները եւ օսերը կողք-կողքի գնան թշնամու դեմ: Հնարավոր չէ, որովհետեւ մեծ է ներքին բզկտվածությունը: Ավելին, Դաղստանը իրանական ճանապարհով է մահմեդականության ենթարկվել, Հյուսիսային Կովկասի Արեւմտյան մասը՝ թուրքական ճանապարհով: Այստեղ կա շիաների եւ սուննիների խնդիր: Բայց XVIII դ. առաջացել էր չափազանց ազնիվ մի գաղափար՝ հայ-վրացական միացյալ թագավորություն ստեղծելու գաղափարը: Այսօր թագավորություն կամ միացյալ իշխանություն կարելի է չստեղծել, բայց շահերի միասնականություն դաշինք կարելի է ունենալ:

Հարց (Ա. Համբարյան, ՀԳԱ Պատմության ինստիտուտ).

- Ի՞նչ կասեք Վրաստանում ապրող ադրբեջանցիների եւ վրացիների, նաեւ հայերի եւ ադրբեջանցիների հարաբերությունների մասին:

Պատասխան.

- Վրացիները առանձնապես ակտիվ հակահայկական տրամադրություններ չեն հրահրում ադրբեջանական միջավայրում: Հայերի էթնիկական ներկայությունը Վրաստանում շատ ավելի շոշափելի է եւ իրեն զգացնել է տալիս վրաց հասարակության կյանքի բոլոր բնագավառներում: Մինչդեռ ադրբեջանական ներկայությունը գերազանցապես շուկայական միջավայրում է: Այդ պատճառով նրանց ներկայությունը վրաց մտավորականությանը շատ մտահոգություն չի պատճառում:

Հարց (Ն. Մարգարյան, «Ջավախք» հայրենակցական միություն).

- Վրացահայության բնակության շրջաններում, մանավանդ այնտեղ, որտեղ հայերը բնակչության մեծամասնություն են կազմում, չգիտեն, թե ինչ պետք է անել, որ ուղղությամբ պետք է գործել: Արդյոք ժամանակը չէ՞, որ Հայաստանում մշակվի

վրացահայության համար գործուն ծրագիր:

Պատասխան.

- Անհրաժեշտ է նախ Հայաստանի պաշտոնական քաղաքականության ծրագիր ստեղծել Վրաստանի նկատմամբ: Եվ արդեն այդ ծրագրի, կոնցեպցիայի մեջ մշակել վրացահայության քաղաքականությունը: Նրանց քաղաքականությունը չպետք է հակադրվի հայ-՝ վրացական հարաբերությունների մշակվելիք ծրագրին:

Հարց (Ն. Սարուխանյան, պ.գ.թ., ՀԳԱ պատմության եւ տնտեսագիտության բաժանմունք).

- Ինչպե՞ս եք պատկերացնում վրաց-ռուսական հարաբերությունների ներկան եւ մոտավոր գալիքը:

Պատասխան.

- Համոզված եմ, որ այդ հարցին պատասխանեց Ելցինը՝ վրաց-աբխազական հակամարտության ժամանակ իր գրաված դիրքով: Նա ապահովեց ապագա համագործակցությունը վրացիների հետ՝ բազմիցս մերժելով աբխազների ցանկությունը մտնել Ռուսաստանի կազմի մեջ: Այս քաղաքականության մեջ ես փոխհամաձայնեցվածություն եմ տեսնում: Կարծում եմ, այսօրվա վրաց մշակույթը, գրականությունը եւ արվեստը շատ ավելի են ներթմված ռուսական տարրով, քան հայկականը:

Պավել Չոբանյան

(պ.գ.թ., ՀԳԱ Պատմության
ինստիտուտ)

Հաշվի առնելով Վրաստանի ներկա էթնիկական եւ քաղաքական վիճակը, պետք է մշակել ազգային պետական վերաբերմունք: Պետք է նաեւ նկատի ունենալ հայերի ավանդական վերաբերմունքը Վրաստանի նկատմամբ եւ մյուս կողմից՝ վրացիների ավանդական պատկերացումը Հայաստանի մասին, որոնք իրենց հերթին խոչընդոտում են այդ հարաբերություն-

ների կարգավորմանը:

Հայաստանի կառավարությունը հայտարարել է, որ ճանաչում է Վրաստանի պետականությունը, բայց հարաբերությունները կարգավորելու համար, բացի այդ հայտարարությունից, հարկավոր են կոնկրետ գործողություններ, որոնց ընթացքը դեռ նկատելի չէ: Այդ հարաբերությունները կարգավորելու համար անհրաժեշտ էր դեսպանատներ բացել: Հայաստանի կառավարության կողմից պետք է կարգավորվեն Վրաստանում ապրող հայերի գործողությունները այս դեսպանատների միջոցով, պետական պաշտոնական ճանապարհով:

Այս ամենը Հայաստանի համար առաջնային նշանակություն ունի, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ մենք գտնվում ենք թշնամական շրջապատում: Հարկ է մշակել որոշակի վերաբերմունք Աբխազիայի նկատմամբ, որի ապագան գրեթե կանխորոշված է՝ բնակչության էթնիկական փոքրամասնություն կազմելու պատճառով:

Միսալ է հույս ունենալ, որ օգտագործելով Վրաստանի ներքին հակասությունները, կարելի է զիջումներ սպասել նրանից: Հայաստանը պարտավոր է իր քաղաքականությունը մշակել միասնական Վրաստանի գոյության փաստը ընդունելով, փոխադարձ ներկայացուցչություններ, դեսպանատներ բացելով: Մենք պետք է շահագրգեռվենք նրան տնտեսական առումով, փոխադարձ համագործակցության եզրեր մշակենք: Այն հարցերը, որոնք կհայտնվեն հայկական դեսպանատան եւ վրացական իշխանությունների ուրրտում, շատ ավելի հեշտ կլինի լուծել:

Ազատ Համբարյան

(պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀԳԱ

Պատմության ինստիտուտ)

Հայ-վրացական հարաբերությունների մասին խոսելիս էլ.Վ-

կետ պետք է ընդունել այն, թե ո՞վ է ումից ավելի շատ կախված:
Հայաստանը շատ ավելի է կախված Վրաստանից: Վրաստանում 500 հազ. հայություն կա, Հայաստանում՝ 500 վրացի էլ չկա: Հայաստանի ճանապարհներն անցնում են Վրաստանով, նրանց ճանապարհները այստեղով չեն անցնում: Երկրորդ հարցը: Արխագական հարցը ինձ համար այլ բովանդակություն ունի: Ինչու՞ վրացիներին կարելի է արդարացնել, արխագներին՝ ոչ: Եթե հարցը դնենք այն տեսակետից, որ վրացիները գերակշռում են, ապա պետք է արդարացնենք նրանց ոչ առողջ քաղաքականությունը: Այդ դեպքում մենք արդարացնում ենք փաստորեն այն, ինչ արեցին ադրբեջանցիները Նախիջեանում: Ես մտածում եմ հետեւյալ կերպ. եթե Արխագիան ունենա իր անկախությունը, ապա արխագ-վրացական հարաբերությունները կկայանան: Մա իդեալիստական բան է, բայց ուզում եմ, որ վրաց հարեանները նույնպես մտածեին՝ ինչու՞ իրենք իրավունք ունեն անկախանալ, սեփական պետություն ունենալ, իսկ արխագները՝ ոչ: Վրաստանում հայերը ապրում են Ջավախքում, մասամբ՝ Ախալցխայում, Թբիլիսիում եւ Արխագիայի ծովափնյա շրջանում: Այնտեղ, որտեղ հայերը արխագների հետ են ապրում, հանդես են գալիս վրացիների դեմ, եւ հակառակ՝ վրացիների հետ ապրող հայերը հանդես են գալիս արխագների դեմ: Դա բնական է, եւ սխալ է պահանջել Հայաստանի կառավարությունից որոշակի մտեցում նրանց նկատմամբ: Ուրիշ տեղեր այլ է մտեցումը: Ախալքալաքում շատ հայեր են ապրում, որոնք կարող են ունենալ իրենց որոշակի մտեցումը տարբեր հարցերի նկատմամբ: Այստեղ Հայաստանի կառավարությունը չէ, որ պետք է որոշիչ դեր խաղա: Հայերի բավական զարգացած համայնքը ինքը կարող է իր բաժնից որոշել: Վճռական խոսք ասողը իրենք են, իրենք էլ պետք է լինեն քաղաքականություն վարողները: Հայաստանի ոչ մի ղեկավար չի կարող իր վրա վերցնել ողջ պատասխանատվությունը եւ ասել, թե այս արե՞ք, այս մի՞ արեք: Վրացիները ուզում են Ախալքալաքը նույնպես վրացականաց-

նել: Միակ բանը, որ իմ կարծիքով կանգնեցնում է վրացիների ծրագիրը, Ախալքալաքի դաժան, խիստ բնությունն է:

Պաշտոնյաների հարցում մենք պետք է ունենանք ոչ թե ազգային պատկանելիության մոտեցում, այլ՝ թե ինչ օգուտ կարող է բերել այս կամ այն անձը հայերին: Ախալքալաքցին բավականաչափ վրացերեն չգիտի, որ խորհրդարանում ելույթ ունենա եւ իր ժողովրդի շահերը պաշտպանի: Կամ էլ պետք է վրացախոս կադրեր աճեցնել:

Շատ զգույշ եւ մտածված քաղաքականություն է պետք վարել: Բավական է մի քիչ սրել հայ-վրացական հարաբերությունները, անմիջապես նրանք կարող են գործի անցնել, եթե ոչ Ախալքալաքում, ապա մյուս հայկական շրջաններում: Մեծ դեր կարող է ունենալ մտավորականությունը: Ես գալիս եմ այն համոզման, որ մտավորականությունը ժողովրդի միջեւ եւ՛ բարեկամության, եւ՛ դժբախտության, չարիքի պատճառ է դառնում: Եվ եթե տիրապետող ազգի մտավորականությունը մարդասիրական քաղաքականություն վարի, ազգը կշահի: Հիմա մենք Թբիլիսիում մտավորականություն չունենք, այնտեղ հայերը կամ արհեստավորներ են, կամ վաճառականներ:

Քաղաքականությունը մշակելիս գլխավոր շեշտը պետք է դնել մտավորականության վրա:

Հայրապետ Մարգարյան

(պ.գ.թ., ՀԳԱ Արեւելագիտության
ինստիտուտ)

Հայաստանի հարեան երկրների շարքում Վրաստանը առանձնահատուկ տեղ է զբաղում: Գտնվելով միեւնույն կայսրության կազմում՝ այդ երկիրը (եւ այն բնակեցնող ժողովուրդը) մեզանում ավելի ճանաչված չի եղել, քան սահմանային անջրպետներով հեռացված Իրանն ու Թուրքիան: Ավելին. եթե

Թուրքիան եւ Իրանը մշտական հետաքրքրության առարկա են եղել, այդ երկրներում տեղի ունեցած իրադարձությունները աշխուժորեն քննարկվել են, ապա Վրաստանում կատարված դեպքերը երբեք լիարժեք չեն ներկայացվել: Վրաստանը մատուցվել է կայսրության շահերի տեսանկյունից, գերազանցապես ռուսական լրատվության միջոցով: Հետեանքը եղել է այն, որ Վրաստանի մասին մեզանում ձեւավորվել է թյուր, իրականության հետ քիչ կապ ունեցող ու անիրական պատկերացումների ու ստերեոտիպների այնպիսի ամբողջություն, որը գրեթե անընկալելի է դարձնում մեր հյուսիսային հարեանին:

Ընդհանրապես պետք է նշել, որ Վրաստանը հաճախ է հայկական գիտակցության մեջ ներկայացվել ակներե ծայրահեղություններով: Կարելի է առանձնացնել երեք գլխավոր ուղիներ, որոնք առավել մեծ չափով են ազդել Վրաստանի մասին մեր պատկերացումների ձեւավորման վրա: Առաջինը կենցաղային շփումներն են, առօրյա փոխհարաբերությունները, որոնք տեղի են ունենում գլխավորապես Վրաստանում՝ գերազանցապես վիրահայոց ու վրացիների միջեւ: Այս միջավայրում կազմավորվող տեսակետը հոգուս վրացիների չէ, այն ընդգծված զգացմունքային է, հաճախ արտացոլում է տվյալ պահի իրավիճակը: Վիրահայոց շրջանում վերջնական կերպարանք ընդունած պատկերացումները հետագայում հաղորդվում են հայաստանաբնակ հայերին, որոնց անմիջական շփումները վրացիների հետ խիստ դիպվածային են, եթե չասենք, թե գրեթե բացակայում են: Առաջին ուղիով ձեւավորվող պատկերացումը վրացիների մասին ակնհայտորեն բացասական լիցքավորում ունի:

Երկրորդ ճանապարհը, որով ընթանում է վրացական աշխարհի ճանաչումը, վերացական իմացության, ընդհանուր փաստերի իմաստավորման ուղին է: Մենք ելակետ ենք ընդունում Վրաստանի քրիստոնեական երկիր լինելը, մահմեդական երկրներով շրջապատված լինելու պարագայում միակ

հավատակից լինելը, հնարավոր դաշնակից հանդիսանալը եւ այս խմբին պատկանող այլ գործոնների ամկայությունը: Այսպիսի, կոնկրետ իրականությունից կտրված, մոտեցումը իր ընդգծված դրական տրամադրվածությամբ հանդերձ, նույնքան անիրական է, որքան առաջին հայեցակերպը: Վրաստանը փաստորեն վերածվում է եթերային հասկացության եւ մնում է անձանաչելի:

Վերջին յոթ տասնամյակների ընթացքում մեզանում գոյություն ուներ նաեւ երրորդ, պաշտոնապես մատուցվող ու եռանդագին քարոզվող տեսակետը, որը լիովին կեղծ էր ու արժեզուրկ: «Եղբայրական Վրաստանի» հնարովի պատկերը առանձնակի հավատ չէր ներշնչում նաեւ խորհրդային կայսրության ժամանակաշրջանում, իսկ այսօր գրեթե մոռացության է տրված:

Ասվածից հետեւում է, որ մեր առաջնահերթ խնդիրը պետք է լինի ժամանակակից Վրաստանի ճանաչումը: Մեր ուշադրությունից չպետք է վրիպի այդ երկրում կատարվող քաղաքական, տնտեսական ու ազգային որեւէ տեղաշարժ: Այստեղ էլ հարկադրված ենք արձագանքել, որ մեր հնարավորությունները առայժմ խիստ սահմանափակ են: Եթե առանց այդ էլ Վրաստանը, նույնիսկ նախորդ տասնամյակներին, համեմատաբար փակ հանրապետություն էր, ապա այժմ վրացական մամուլի ներհուսքը լիովին դադարել է: Հասունացել է ժամանակը, երբ Վրաստանի մասին տեղեկատվության ստացումը, մշակումն ու վերլուծությունը պետք է դնել պետական մակարդակի վրա: Այսօր, երբ ձեւավորվում են պետական փոխհարաբերություններ երկու հարեան երկրների միջեւ, պետությունը իրավունք չունի անգործության մատնվել ու հույսը դնել գիտական մտավորականության վրա: Պետք է գործել անհապաղ եւ պետականորեն նպատակաուղղված միջոցներով:

Վրաստան-Հայաստան փոխհարաբերությունների հեռանկարները գնահատելիս պետք է ելնել երկու պետությունների

ապագա կապերը պայմանավորող դրական ու բացասական գործոնների սթափ գնահատությունից:

Եթե սկսենք դրականից, ապա առաջին հերթին պետք է հիշել պատմական ճակատագրի ընդհանրությունը ու երկու ժողովուրդների պատմական հիշողության անաղարտությունը: Հայաստանի ու Վրաստանի միջև երբեմնից կործանարար պատերազմ տեղի չի ունեցել, ազգային հոգեբանության մեջ փոխադարձ ատելության պարագան բացառված է: Երկու ժողովուրդների անցյալում չկա մի այնպիսի անցուղարձ, յուրօրինակ խոչընդոտ, որը հոգեբանորեն անհաղթահարելի կդարձներ սերտ համագործակցությունը: Երկրորդը տնտեսական համագործակցության հեռանկարն է: Այս առումով հույսեր փայփայելը դեռես վաղաժամ է, բայց տնտեսական գործոնի դերը չի բացառվում, այն կարող է աճել, մանավանդ որ երկու երկրների համար էլ տնտեսական շրջափակումը գնալով ավելի ընդգծված է դառնում:

Բացասական գործոնների մասին պետք է բացահայտորեն ու անկեղծ խոսել՝ միմյանց դիրքերը հստակորեն հասկանալու անհրաժեշտությունից ելնելով: Որքան հստակորեն երկու կողմերը առարկայորեն գիտակցեն միմյանց շահերի տարբերությունները եւ, թերեւս, նաեւ հակադրությունները, այնքան սթափ մտածելով կարելի է մշակել:

Հայաստանում պետք է հաշվի առնեն, որ Վրաստանում գոյություն ունեն այնպիսի զանգվածային տրամադրություններ, պատկերացումներ, ազգային հոգեբանության հետ կապված իրողություններ, որոնք անխուսափելիորեն ազդում են յուրաքանչյուր կառավարության վրա, այսինքն՝ կայուն ու մշտական գործոններ: Վրաստանում չեն թաքցնում, որ Կովկասում առաջնության հասնելու համար պայքար է ընթանում Հայաստանի ու Վրաստանի միջև: Ընդ որում, արմատացած է այն մտայնությունը, որ Ադրբեջանը չի մասնակցում այդ մրցակցությանը, կամ քիչ հնարավորություններ ունի Կովկասում

առաջնություն ձեռք բերելու համար: Ուստի Վրաստանում որոշակի վտանգ են տեսնում Կովկասում, մասնավորապես Վրաստանում ու Աբխազիայում, հայ բնակչության տարածման մեջ: Կովկասում առաջնության հասնելու ձգտումը Վրաստանում ունի նաեւ պատմական արմատներ, որը գալիս է այն ժամանակներից, երբ Թիֆլիսը ողջ փոխարքայության կենտրոնն էր: Այս իրողությունները անհրաժեշտ կլինի հաշվի առնել այն դեպքերում, երբ Հայաստանը կարող է հանդես գալ Կովկասում որեւէ ծրագիր իրականացնելու նախաձեռնությամբ: Վրաստանը հավանաբար հանդես կգա վերապահություններով, քանի որ վտանգ կարող է տեսնել Հայաստանի՝ Կովկասում առաջնություն ձեռք բերելու առումով:

Հայաստանի ու Վրաստանի փոխհարաբերությունների օրինաչափ զարգացմանը ի վիճակի է խանգարել ներվրացական բարդ իրադրությունը: Վրաստանը միասնական չէ էթնիկական, դավանական առումներով: Առանձնահատուկ երեւոյթ է նաեւ տեղային-երկրամասային մտածողությունը: Ոչ միայն Վրաստանի արեւմտյան ու արեւելյան մասերը, այլեւ առանձին երկրամասերը զանազանվում են միմյանցից իրենց աշխարհընկալմամբ, նիստուկացով, մշակութային ժառանգությամբ: Վրացական աշխարհը համախմբված է հանդես գալիս արտաքին աշխարհում, այդ պարագայում ետին պլան են մղվում ներվրացական տարածայնությունները: Ուստի, որպես վրացական աշխարհը հաւախմբող գործոն, կարող է հանդես գալ նաեւ հակահայկական քարոզչությունը, չեն բացառվում նպատակաուղղված հակահայկական գործողությունները:

Սահմանավեճերի պարագան, որն այնքան կարեւոր էր 1918—1920 թվականներին, այժմ էլ որոշ չափով խաթարում է Հայաստան-Վրաստան հարաբերությունների լիարժեքացման ընթացքը, թեւ կողմերը գերադասում են, զոնե հրապարակավ, այս կապակցությամբ առանձնապես չծավալվել: Գաղտնիք չէ, որ Վրաստանը մտավախություն ունի, թե Ջավախքում եւս

անջատողական քայլեր կարող են ծավալվել եւ ապա՝ վերջնականապես փակված չի համարում Լուսու հարցը: Տարածքային հարցերը, թվում է, չպետք է անցանկալի սրություն ստանան եւ անհարթելի չեն:

Ամփոփելով Հայաստան-Վրաստան հարաբերությունները պայմանավորող դրական ու բացասական գործոնների հաշվեկշռումը, հակված ենք կարծելու, որ, այնուամենայնիվ, գերակշռում են լավատեսություն ներշնչող երետյթներն ու իրողությունները: Հաշվի առնելով տարածաշրջանի քաղաքական մշակույթի մակարդակը եւ ներկա իրադրությունը՝ Վրաստանը, մեծ չափով Հայաստանի «իդեալական հարեան» դառնալու հեռանկար ունի: Վրաստանի հետ բարեկամական հարաբերությունների զարգացման հեռանկարի իրականացումը զգալի չափով պայմանավորված է նաեւ մեզանում տիրող թյուր պատկերացումների հաղթահարմամբ, հարեան երկիրը ճանաչելու մեր պատրաստակամությամբ:

Հակոբ Հակոբյան
(պ.գ.թ., դոցենտ, Երեւանի
պետական համալսարան)

Եթե մի երկիր վատ գիտես, եւ իմացած կողմը կենցաղայինն է, պարզ է, որ նրա նկատմամբ, այն էլ արագորեն, հնարավոր չէ քաղաքականություն մշակել: Եվ այստեղ պահանջել, որ մի շարք շատ խճճված հարցերին միանշանակ պատասխան տրվի, արդարացի չէ: Բանն այն է, որ մեր հարեանը մեր նկատմամբ ունի երկու մեծ առավելություն, որի շնորհիվ նա գտնվում է թելադրողի դիրքում: Առաջին, այն պահից հետո, երբ միությունը փլուզվեց, կոմունիկացիաները դադարեցին լինել ընդհանուր սեփականություն եւ դարձան առանձին պետությունների սեփականություն, միակ զարկերակը, որը մեզ կապում է արտաքին աշխարհի հետ, անցնում է Վրաստանով: Եվ մեր,

այսպես կոչված, անկախությունը Վրաստանը ուզած պահին կարող է կախված վիճակի մեջ դնել: Երկրորդ, Վրաստանում ապրում է, որքան ինձ հայտնի է, 437 հազ. հայ, որոնց հետ վրացիները կարող են անել ուզած բանը: Եթե մենք փորձենք ինչ-որ ձեռով միջամտել, նրանք կօգտագործեն առաջին գործոնը՝ ճանապարհը, գուցե եւ ճնշում գործադրեն Ախալքալաքի հայերի վրա:

Իհարկե, Վրաստանն ունի լուրջ ներքին պրոբլեմներ եւ առաջին հերթին՝ էթնիկական: Երբ համեմատում ես 1926թ. մարդահամարի եւ 1975թ. մարդահամարի տվյալները, պարզվում է, որ այդ մոտ 50 տարիների ընթացքում անհետացել է 90 ազգություն: Դրանցից 5-ը՝ Վրաստանում: Վրաստանը Կովկասում գերիշխանության հասնելու ձգտումներ ունի: Մեր վիճակը չափից դուրս ծանր է, հակասական:

Մի կողմից Աբխազիայում տեղի է ունենում այն, ինչ որ Ղարաբաղում, Հյուսիսային Կովկասում տեղի է ունենում այն, ինչ որ Ղարաբաղում: Բայց Հյուսիսային Կովկասում նեոշովինիզմ է, որը մեր ազգային շահերին հարվածում է: Ինչպե՞ս վարվել: Եթե պաշտպանենք Աբխազիային, պետք է մտածենք Վրաստանի մյուս մասեռում բնակվող հայերի ճակատագրի մասին:

Կարծում եմ, որ անկախ նրանից, ուզու՞մ են, արդյոք, մեր իշխանությունները համագործակցել Գիտությունների ակադեմիայի հետ, թե ոչ, Ակադեմիան պետք է ստեղծի հանձնախումբ հայ-վրացական հարաբերությունների լավագույն գիտակներից, եւ նրանք պետք է այդ բարդ հարցի համար մշակեն որեւէ ելք:

Գալուստ Գալոյան
(ՀԳԱ ակադեմիկոս)

Ուզում եմ ձեր ուշադրությունը հրավիրել հետեւյալի վրա, որն իմ կարծիքով այստեղ անտեսվեց: Հայտնի է, որ

ցանկացած քաղաքական որոշման ճշգրտության մակարդակը կախված է ինֆորմացիայի մակարդակից: Եթե ինֆորմացիան ստույգ է եւ համապարփակ, ապա որոշումները ճիշտ կլինեն: Այսօր խոսվեց Վրաստանի մասին եւ այնպիսի տպավորություն ստեղծվեց, թե խոսքը գնում է մի հզոր պետության մասին, որն ինքնուրույն կերպով լուծում է այսօր իր ներքին եւ արտաքին քաղաքականության հարցերը: Այդպես չէ: Եթե մենք հաշվի առնենք, որ այսօր Վրաստանի վրա (նույնը կարելի է ասել եւ Հայաստանի մասին) լուրջ արտաքին գործոններ են ազդում՝ ներքին եւ արտաքին քաղաքականությունը մշակելիս, եւ գումարենք այդ ամենը այսօրվա մեր ասածներին, երեւի, ավելի ճիշտ դիրքորոշում կարելի կլինի ընդունել մեզ հուզող հարցերի վերաբերյալ: Պատմական մի գուգահեռ: Վրաստանը միացավ Ռուսաստանին եւ Գեորգի XII գահընկեց արվեց, Պարսկաստանը ավելի քան 15 տարի թագաժառանգ Ալեքսանդրին կարողացավ օգտագործել Վրաստանը եւ Ռուսաստանը լարված պահելու համար:

Ավելի մոտ անցյալից: Նորահայտ փաստաթղթերը վկայում են, որ 1920թ. հայ-թուրքական պատերազմի ժամանակ, անմիջապես, երբ Թուրքիան հարձակվեց Հայաստանի վրա, Անգլիայի միջամտությամբ փակ բանակցություններ էին տեղի ունենում Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ: Նախապատրաստվել էր արդեն ռազմական դաշինքի պայմանագիր: Ո՞վ էր շահագրգռված այս պայմանագիրը ստորագրելու: Արտաքին տեսքից թվում է, թե եթե հարձակում է տեղի ունեցել Հայաստանի վրա, ապա Վրաստանը շահագրգռված է Հայաստանին յգնելու, որովհետեւ նույն վտանգը իրեն էլ էր սպառնում: Բայց պարզվում է, որ ավելի շատ շահագրգռված էր Անգլիան, եւ այդ քաղաքականությունը թելադրվում էր նրա կողմից: Մեր պատմագրության մեջ կոպիտ սխալ է թույլ տրված, երբ հայտարարել եւ գրել ենք, թե Թուրքիայի հարձակումը Հայաստանի վրա կատարվել է

Անգլիայի դրոմամբ:

Անգլիական հետախուզության փաստաթղթերը վկայում են, որ Անգլիան շատ լավ հասկանում էր, որ այս պատերազմը նպաստում էր այն բանին, որ ռուս բոլշեիկները եւ քեմալականները իրար ձեռք մեկնեին: Անգլիայի համար դա խիստ անցանկալի երեսույթ էր, եւ այդ պատճառով Անգլիան որոշում է ընդունում հասնել հայ-վրացական դաշինքի կնքմանը, կանխել բոլշեիկյան եւ քեմալական ծրագրերը: Բայց հենց որ Անգլիան եւ Անտանտը լեզու գտան քեմալականների հետ, նրանք փոխեցին իրենց տակտիկան: Նրանք հաշվարկեցին, որ ինչքան խորը գնան թուրքական գործերը Հայաստան, այնքան ավելի իրական կդառնար ռազմական բախման հնարավորությունը Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ: Այդ ակնկալությամբ նրանք անմիջապես վետո դրեցին հայ-վրացական դաշինքի վրա: Հայաստանի կառավարությունը ձգտում էր արագացնել դաշինքի կնքումը: Վրաստանն սկսեց խուսափել, պատասխանելով, որ վախ կա, թե այս դաշինքը կառաջացնի աջարների խիստ դժգոհությունը: Նրանց դուր չի գա, որ Վրաստանը դաշինք է կնքում Հայաստանի հետ ընդդեմ Թուրքիայի: Այս բոլոր փաստերը փակի տակ էին եւ անհայտ Հայաստանի կառավարությանը:

Ինչու՞ են այս օրինակը բերում: Այսօր մեզ հայտնի չէ, թե արտաքին ինչ գործոններ են ազդում Վրաստանի իշխանությունների վրա: Ես չեմ բացառում, որ Շեսարդնաձե-Գամսախուրդիա հակամարտությունն էլ դրսից ներմուծված քաղաքականության արդյունք է:

Հայաստանի նկատմամբ Վրաստանի քաղաքականությունը վերլուծելիս, այսօր մեզ ոչ այնքան գիտնականների կարծիքն է հարկավոր, որը նրանք կազմում են միայն ռադիո լսելով կամ թերթեր կարդալով, այլ լուրջ ինֆորմացիա է հարկավոր ունենալ, որն, իհարկե, պետական ծառայությունների գործն է: Մեզ անհրաժեշտ է իմանալ, թե ինչպես են ազդում այսօր

Վրաստանի վրա Թուրքիան, Ռուսաստանը, Գերմանիան եւ այլն: Իմ նպատակն է հրավիրել վրացագետների ուշադրությունը արտաքին գործոնի վրա: Վրաստանի ներքին իրավիճակը յուրաքանչյուր բուպե կարող է փոխվել, եւ այդ փոփոխությունը կարող է թելադրված լինել դրսից:

Հովհաննես Այվազյան
«Ջավախք» միություն

Մեր խնդիրը Ջավախքի հայությանը տեղում պահելն ու Ջավախքի դժվարությունները հոգալն է:

Վրաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելու հարցում մինչեւ այսօր գերիշխել է մի տեսակետ, որը լուրջ վերանայման կարիք է զգում: Խորհրդային Միության փլուզումը այն պատկերացումը ստեղծեց, որ նույն փլուզման ճանապարհին է նաեւ Վրաստանի նման փոքրիկ երկիրը: Կարծում էին, թե օսերը, աբխազները, ինչ-որ տեղ նաեւ հայերը, այն ուժն են, որը պետք է ծնկի բերի Վրաստանի միացյալ պետականությունը: Այդպես չեղավ եւ չի էլ լինելու: Ի՞նչ է կատարվում այսօր Վրաստանում: Այստեղ կա թիֆլիսահայի, աբխազահայի, ախալցխահայի պրոբլեմ: Արեւելյան Վրաստանի պրոբլեմը մեկ է, Ջավախքինը՝ ուրիշ: Մի ղեղատոմսով բոլոր հարցերը հնարավոր չէ լուծել:

Գամսախուրդիայի օրոք մշակվեց մի տեսակետ՝ Վրաստանը վրացիների համար: Այդ քաղաքականությունը շատ լավ էր դիտվում: Եվ եթե չլինեք տեղի իշխանության, մարդկանց դիմադրությունը, տեղահանություն կարող էր սկսվել: Որոշ գյուղերից տեղահանվեցին ռուսները: Այսօր 3—4—5 նախկին ռուսական գյուղերում վրացական միջնակարգ դպրոցներ են բացված:

Որոշում կայացվեց 21 կմ-ոց գոտի ստեղծելու: Դա նշանակում է, որ այդտեղ հողը չպիտի սեփականաշինորվի, բնակչությունը իրավունք չունի կապիտալ տներ կառուցելու, ժառանգության փոխանցման իրավունք չկա: Դրանից առաջ որոշում ընդունվեց, որով Ախալքալաքը հայտարարվում է կալանավայր: Սա ազգային արժանապատվության ունեահարման բնորոշ օրինակ է: Դրա դեմ չխոսելը, չպայքարելը ճիշտ չէ:

Վրաստանը բզկտված պետություն չէ: Օսեթիայի հարցը երեւի թե վրացիների օգտին լուծվի: Եթե վրաց պետության ղեկավարության հարցը կարգավորվի, եւ չեմ կարծում, որ հայերի հետ, այսինքն, Ջավախքի հետ, նրանք չփորձեն հարցերը պարզելու պրոցեսը վերսկսել: Ջավախքը նրանց համար ուժ է, որովհետեւ միատարր է:

Մեր մտավորականությունը այսօր պետք է ինքը ակտիվ լինի, չսպասի, որ իրեն դիմեն, ինքը կենդանի մասնակցություն ցույց տա: Անպայման պետք է խորհուրդ ստեղծվի, որը կոնկրետ առաջարկություններ անի խնդիրները պետական մակարդակով լուծելու համար:

Նիկոլայ Հովհաննիսյան
(պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀԳԱ
Արեւելագիտության ինստիտուտ)

Ցավում եմ, որ այսօր չկան մեր իշխանության ներկայացուցիչները, որոնց համար այս առատության եղջյուրից հոսող կարծիքները, գաղափարները շատ անհրաժեշտ են հայ-վրացական քաղաքականությունը վարելու համար:

Մենք բոլորս համոզվեցինք, որ մեր չորս անմիջական հարեւանների մեջ Վրաստանը գրավում է բացառիկ տեղ: Սա եւ՛ պատմականորեն է արդարացված, եւ՛ ներկա իրականությանը՝ թե՛ քաղաքական, թե՛ տնտեսական առումով: Մեր ամբողջ

դժբախտությունն այն է, որ արտաքին քաղաքականության մեջ կա մի հասկացողություն, որը Հայաստանը չի կիրառում: Օրինակ, երբ խոսում են Անգլիայի մասին, ասում են՝ Անգլիայի արաբական քաղաքականությունը: Ունի՞, արդյոք, Հայաստանը վրացական քաղաքականություն: Չունի: Այդ կապակցությամբ հետեյալն են առաջարկում: Առաջին, թեև մեր իշխանությունները մեր մեկնած ձեռքին չեն պատասխանում, բայց մեկ անգամ էլ դիմենք կառավարությանը՝ առաջարկելով, որ Ակադեմիայի եւ նրանից դուրս գտնվող մասնագետների հետ միասին մշակվեն հայ-վրացական քաղաքականության սկզբունքները: Այդ սկզբունքների մեջ կներգրավվեն քաղաքական, տնտեսական, ազգային հարցերը եւ կոմունիկացիայի հարցը:

Երկրորդը դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումն է: Ոչ թե ձեռականոթեն, որը ստորագրվել է, այլ գործնական: Ինչով բացատրել այս հարցում ակտիվ եւ գործնական քայլերի բացակայությունը: Հարցը երեւի թե ֆինանսներից չի կախված, ինչպես այլ դեպքերում:

Սա ինչ-որ անհայտ քաղաքականության արդյունք է: Բոլոր դեպքերում առաջարկում են դիմել կառավարությանը, որպեսզի շուտափույթ կերպով դեսպանություններ բացվեն եւ ստեղծվի լիարժեք դեսպանատան կազմ:

Երրորդ: Ֆրանսիացիները ասում են, որ տանգո ուարելու համար առնվազն երկու հոգի է հարկավոր: Բայց պարելը քիչ է, պետք է նաեւ, որ պարելու ժամանակ մեկը մյուսի ոտքը չարորի: Եթե այս տեսակետից մոտենանք, ստացվում է, որ Վրաստանի քաղաքականությունը մեր նկատմամբ որոշ չափով մեզանից է կախված, այսինքն, թե մենք հարավում ինչ քաղաքականություն կվարենք: Այս կապակցությամբ մենք դարձյալ մոտենում ենք մեր հարաբերություններին Իրանի եւ արաբական երկրների հետ: Եթե դա մենք դարձնենք խիստ կենսական գոտի, Վրաստանը տեսնի, որ այստեղից շահ կա

իր քաղաքական դիրքերի համար, քանի որ նա շատ լուրջ ճնշումների է ենթարկվում, այդ դեպքում Վրաստանի համար պարզ կդառնա Հայաստանի հետ հարաբերությունները զարգացնելու եւ ամրապնդելու անհրաժեշտությունը: Վրաստանի հետ «տանգո» պարելը կստացվի, եթե մենք ունենանք այլընտրանքային տարբերակներ, կապված եւ՝ Իրանի, եւ՝ մյուս այլ երկրների հետ:

Չորրորդ, մենք միշտ պահանջողի դերում ենք հանդես գալիս, եւ շատ շուտ նեղացողի դիրք ենք ընդունում, թե ինչու՞ այս կամ այն երկիրը մեր ազգային շահը չպաշտպանեց եւ այլն: Որպեսզի մենք կարողանանք ճիշտ վրացական քաղաքականություն ունենալ, հարկավոր է Վրաստանի ազգային շահերը հարմարեցնել մեր այս կամ այն շահի հետ: Գուցե չափազանցության գիրկն են ընկնում, բայց կարծում են, որ անդրկովկասյան երեք հանրապետություններից ամենաաղետալի վիճակում գտնվում է Վրաստանը: Փաստորեն, այսօր Վրաստանի պետական միասնականության, Վրաստանի որպես միասնական պետության գոյության հարցն է դրված, ընդ որում, այստեղ տարբեր ուժեր են գործում: Վերցնենք Աբխազիան: Այստեղ եւ՝ Ռուսաստան կա, եւ՝ Թուրքիա: Չնայած Ելցինը պաշտպանեց Վրաստանին, բայց Ռուսաստանը չի թողնում, որ Վրաստանն իրեն լրիվ վստահ եւ ապահով զգա: Ռուսաստանը կօգնի այնքան, որքան դա իր շահերին է համապատասխանում: Աջարիան շատ մեծ սպառնալիք է Վրաստանի համար: Բաթումի գոտին բացելուց հետո Աջարիան դարձել է մի իսկական շուկա: Մի վտանգ էլ է սպառնում Վրաստանին, որի մասին քիչ են խոսում: Դա 500—600 հազ. ադրբեջանցիներն են, որոնք բնակվում են Վրաստանում: Եվ եթե Վրաստանը փորձի պաշտպանել Հայաստանին հայ-ադրբեջանական կոնֆլիկտում, Վրաստանում ապրող ադրբեջանցիներն անպայման գլուխ կբարձրացնեն: Սակայն այն, որը Վրաստանը Ադրբեջանին զենք եւ այլն չի մատակարարում, արդեն մեր

օգտին է: Կամ չպետք է մոռանալ, որ Վրաստանը չկտրեց իր տարածքով անցնող կոմունիկացիաները, որոնք թեկուզ եւ փոքր, բայց Հայաստանի միակ կապն են արտաքին աշխարհի հետ: Մեր այս քննարկումները, համոզված եմ, ստեղծում են համապատասխան հասարակական կարծիք, որը, վերջիվերջո, հզոր գործոն կդառնա: Նա ճնշում կգործադրի կառավարության վրա եւ վերջինս ստիպված կլինի երկընարանքի առջեւ կանգնել: Կամ շարունակել կույր, պատահականությունների վրա հիմնված քաղաքականությունը, կամ ձեռք մեկնել սեփական մտավորականությանը եւ օգտվել նրա գաղափարներից եւ ծրագրերից:

Մելիք Երոյան

(ա.գ.թ., Երեւանի

գյուղատնտեսական ինստիտուտ)

Ես պատմաբան չեմ: Ուզում եմ որոշ հարցերի մասին խոսել որպես քիչ թե շատ այդ հարցերով հետաքրքրվող վրացահայ: Այսօր մեր հանրապետությունում խիստ տարբեր կարծիքներ կան Վրաստանի մասին: Ինքը՝ Վրաստանը, շատ ավելի ծանր կացության մեջ է, քան Ադրբեջանը: Ոչ ոք չգիտի, թե Վրաստանի վիճակը այսօր ինչպիսին է: Չենք էլ մտածում, թե ինչպիսին կլինի: Այստեղ Ակադեմիայի նիստերի դահլիճում խոսել Վրաստանի մասին շատ հեշտ է:

Այսօր Վրաստանից եկած հայերը ավելի շատ վրացի են, քան Ախլցխայի վրացիները: Նույնիսկ Ջավախքում, որ հայության ամենախիտ զանգվածն է, մտավորականություն չունենք: Այնտեղ ծնված, հայկական դպրոց ավարտած ապագա մտավորականը գալիս է Հայաստան, եւ այստեղից է տեսնում Վրաստանը: Այստեղ ասվեց, որ Ջավախքի վիճակը ոչ այնքան այնտեղի ժողովրդի հերոսության արդյունքն է, որքան

աշխարհագրական դիրքի: Այսօր Ախալքալաքից ավելի շատ հայություն է դուրս եկել, քան ցանկացած շրջանից, եւ վերադառնալու ցանկություն առանձնապես չունի: Այսինքն, աշխարհագրական դիրքը դեռ չի նշանակում, որ վիճակը լավ է:

Վերջին 70 տարում ավելի շատ ասիմիլացված հայ կա, քան վրացի: Ես համաձայն եմ Ն. Հովհաննիսյանի առաջարկին, որ հարկավոր է մշակել լուրջ ծրագիր եւ ներկայացնել կառավարությանը, նաեւ Հ. Հակոբյանի այն մտքի հետ, որ եթե հայ-վրացական հարաբերությունները չեն դրվում պետական մակարդակի վրա, ուրեմն պետք է մտավորականությունը իր ձեռքը վերցնի այս հարաբերությունների կարգավորման հարցը:

Պետք է ուժեղացնել, սերտացնել կապերը վրացահայության հետ: Նրանք շատ կարոտ են ձեր խորհուրդներին:

Առաջարկում եմ, որ՝ մեր մտավորականությունը կապ հաստատի վրաց մտավորականության հետ, խորհրդակցություններ հրավիրվեն, միասնական ծրագիր մշակվի: Մենք հարգում ենք Վրաստանի անբողջականությունը, բայց Վրաստանն էլ պետք է հարգի հայերին:

Ա. Բերիզյան

(Հատուկ ծրագրերի

պետական վարչություն)

Ելույթներից պարզ է դառնում, որ ինֆորմացիայի պակաս կա: Բայց այս պակասի համար պետք չէ մեղադրել իշխանություններին, որովհետեւ հայ-վրացական հարաբերությունները շատ նուրբ հարցեր են, եւ ամեն ինչ չէ, որ մամուլում պետք է հրապարակվի: Վրաստանում մեզ միշտ ասում են. դուք ստեղծել եք միատարր հանրապետություն, մեզ էլ թույլ տվեք նույնն անել: Սա ազգային բնավորություն չէ, սա աշխարհայացք է, որը գալիս է հանրապետության էթնիկական իրավիճակից: Բուն վրացիները ներսում փոքրամասնություն են կազմում: Այսօր Վրաստանը

կորցրել է Օսեթիան, կորցնում է Աբխազիան: Պատահական չէ, որ Վրաստանում ստեղծվեց Ջավախքի վերածննդի եւ վերագրավման (բառը այսպես է թարգմանվում) կազմակերպություն: Վրաստանը փորձում է Ջավախքում վրացական գյուղեր ստեղծել: Դա իրենց պետությունն է:

Հայաստան պետության ձեռքը չպետք է երբեւիցե երեսա Վրաստանում: Չի կարելի այդ գործերին խառնվել:

Եթե հետեւենք այս 3—4 տարվա պատմությանը, ապա կտեսնենք, որ Վրաստանը ճնշումը մեծացնում էր Ջավախքում, բայց ոչ Թբիլիսիում:

Աբխազիայի կոնֆլիկտին մենք ակտիվ չենք կարող միջամտել:

Հայաստանը Վրաստանի հետ պայմանագիր կնքեց եւ հայտարարեց. Վրաստանից ոչ մի պահանջ չունի: Եվ տաստված, որ Ջավախքի հայերը երբեւէ այդպիսի հարց չբարձրացնեն:

Գագիկ Սարգսյան
(ՀԳԱ ակադեմիկոս)

Մի նկատառում: Այստեղ այն հարցը շոշափվեց, որ մենք տասնամյակներ շարունակ չենք զբաղվել Վրաստանի մոտ անցյալի հարցերով: Պարզապես չէր թույլատրվում զբաղվել ուրիշ հանրապետությունների գործերով: Ուստի մեր այսօրվա հիմնական ելույթ ունեցողները Վրաստանի պատմության միջնադարագետներ են, որոնք այսօր իրենց ուժերի ներածի չափով փորձում են կողմնորոշել մեզ այս խնդիրներում: Իրենց որպես ընդդիմախոս հանդես եկավ պ. Բերիզյանը, որն ընդհակառակը՝ պրագմատիկ մոտեցման ներկայացուցիչ է: Մեր ընդհանուր խնդիրն է ոչ թե վիճել հիմնարար եւ պրագմատիկ մոտեցումների առավելությունների մասին, այլ լծորդել ակադեմիական գիտելիքները այսօրվա տեղեկատվության հետ եւ այդ հաստատուն հիմքի վրա ստեղծել մեր կոնցեպցիաները:

Լենդրուշ Խուրշուդյան

(ՀԳԱ թղթակից անդամ, Երեսանի պետական համալսարան)

Այսօրվա քննարկվելիք պրոբլեմը երեւի թե այն գործոններից է, որոնք ամենակարեւորն են հայ պետականության ստեղծման ընթացքի համար: Ես կանդորադառնամ մի քանի հարցի: Առաջին: Այսօրվա մեր վիճակը պատմական անհրաժեշտությունն է, թե՞ Հայաստանի իշխանությունների վարած քաղաքականության արդյունքը: Այսօր Հայաստանը գտնվում է ճիշտ է, չհայտարարված, բայց իսկական պատերազմական վիճակում: Այդ պատերազմում Հայաստանը հանդես է գալիս պարտվողի դերում: Կորցրել ենք Շահումյանը, գրեթե ամբողջ Մարտակերտը, Արծվաշենը: Սահմանամերձ շրջանները մշտապես գնդակոծվում են թշնամու կողմից: Ես ցանկանում եմ ընդգծել այն հանգամանքը, որ այն տարածքները, որոնք մենք կորցրել ենք, մենք կորցրել ենք գրեթե առանց կռվի: Ուրեմն, մենք գտնվում ենք պատերազմի մեջ:

Երկրորդ: Հայաստանի հանրապետության անկախության հռչակումից անցել է երկու տարի: Պետության առաջին ատրիբուտը բանակն է: Այսօր ոչ Ղարաբաղում, ոչ էլ Հայաստանում բանակ չկա: Կան հայդուկային ջոկատներ: Հնարավոր է արդյոք հայդուկային ջոկատներով հայրենի հող պաշտպանել: Ոչ: 19-րդ դարի վերջին-20րդ դարի սկզբին մենք չկարողացանք բանակ ստեղծել եւ հայդուկային շարժումով անհնարին եղավ Երկիրը պահել: Այսօր հայդուկային ջոկատների մեծ մասը չի ստեղծվել պետության կողմից: Այդ պատճառով այս ջոկատները պետության կողմից կառավարելի չեն: Պետական ոչ բոլոր որոշումներն են, որ այսօր Ղարաբաղում կարող են անցնել:

Աղոթեջանը պատերազմի առաջին իսկ օրից ձեռնամուխ եղավ բանակի ստեղծմանը: Նա այսօր թեկուզ եւ թույլ, բայց կանոնավոր բանակ ունի, որին մենք, ըստ էության, ոչինչ չունենք հակադրելու:

Երրորդ: Ի՞նչ արեց Հայաստանը այս երկու տարվա ընթացքում, որպեսզի կարողանա միջազգային հանրությանը իր կողմը գրավել: Ուսումնասիրելով այն նյութերը, որոնք մեր ձեռքի տակ են, համոզված եմ, որ մենք պարտություն ենք կրել այդ հարցում եւս: Այն լրատվական աշխատանքը, որը սկզբնական շրջանում բավականին հաջող էր դրված, այսօր բոլորովին չի տարվում: Աղոթեջանցիները, որոնք անգամ սփյուռք չունեն, շատ գեղեցիկ կերպով կարողացան այնպես կազմակերպել դարաբարյան պրոբլեմի մատուցումը, որ այսօր եւ՛ Ամերիկան, եւ՛ Անգլիան, եւ՛ միջազգային կազմակերպությունները Հայաստանին մեղադրում են ագրեսիայի մեջ: Ոչ մի բան հակադրել նրանց մենք չենք կարողանում:

Այս երեք կետերից ելնելով, եզրակացնում ենք, որ երկու տարի մեր իշխանությունները վարել են սխալ քաղաքականություն եւ Հայաստանը կանգնած է պարտության եզրին:

Հարց է ծագում, թե այսօրվա վիճակը, որի մեջ գտնվում են Ղարաբաղը եւ Հայաստանը, անխուսափելի՞ էր, թե՞ այլ քաղաքականություն վարելու դեպքում վիճակը բոլորովին այլ կլիներ: Ես կարծում եմ, որ այս շարժմանը մենք գաղափարական իմաստով պատրաստ չէինք: Շարժման սկզբնական շրջանում պետք է մշակվեր այն, ինչ հիմա մենք անում ենք ուշացումով, այսինքն, ի՞նչ դեր պետք է խաղան Ղարաբաղը, Աղոթեջանը մեր քաղաքականության մեջ: Եվ պետք է սկզբից ոչ թե կուսակցական ծրագրեր ստեղծեինք, այլ ազգային ծրագիր եւ մանրամասն մշակեինք աղոթեջանական քաղաքականության սկզբունքները: Մենք պետք է որոշակիորեն համոզվեինք, որ ինչ քաղաքականություն էլ վարեր Հայաստանը, միեւնույն է, Աղոթեջանը Ղարաբաղի հարցում պետք է գնար

պատերազմի ճանապարհով: Այս հարցը, իմ կարծիքով, ուրիշ տարբերակ չուներ:

Հայ քաղաքական բոլոր ուժերը այն կարծիքի են, որ շատ լավ կլիներ, եթե Հայաստանն ու Աղոթեջանը կարողանային լուծել վիճելի հարցերը եւ հաստատեին բարիդրացիական հարաբերություններ: Այսօր դա հնարավոր չէ: Հնարավոր էր արդյո՞ք մեկ տարի առաջ: Կարծում եմ, որ ոչ: Բոլոր վիճելի հարցերը գուցե եւ հնարավոր է լուծել Աղոթեջանի հետ, բացի մեկից՝ հողային պահանջից, որը ես չեմ համարում լուծելի:

Բուլչեհիկների վարչակարգը կամայականորեն հանձնեց եւ՛ Ղարաբաղը, եւ՛ Նախիջեւանը Աղոթեջանին: Հայ ժողովուրդը երբեք չի համակերպվել որեւէ կորուստի հետ: Մեր շարժումը սկսվեց որպես Ղարաբաղյան շարժում: Այլ հանրապետություններ սկսեցին անկախության լոզունգներով: Սա ցույց է տալիս, թե ինչ տեղ է գրավում Ղարաբաղը մեր հոգու մեջ, մեր կյանքում, մեր ամբողջ մտածելակերպում: Ղարաբաղը մեզ համար միայն հող չի: Այն ազգային գաղափար է, գոյապահպանման գաղափար է: Ղարաբաղի իդեալի կորուստը կարող է բերել հայ ժողովրդի բարոյալքման: Սա ավելի մեծ նշանակություն ունի, քան այն մի քանի հազ. քառ. կմ-ը, որը պիտի միանա Հայաստանին:

Ի՞նչ ուղիներ կային Ղարաբաղի հիմնահարցը լուծելու համար: Հետադարձ հայացք նետելով մեր անցած ուղուն, մենք տեսնում ենք, որ Ղարաբաղյան շարժման առաջին երկու տարում հույսեր կային, որ խորհրդային կառավարությանը կարելի էր համոզել հայերի պահանջի արդարացիության մեջ եւ հասնել Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելուն: Դա գուցե քաղաքական միամտություն էր: Ռուսաստանը մեզ չէր օգնելու: Այստեղ թուրքական գործոնը կա: Այսօր այն առավել է գործում, որովհետեւ այսօր քայքայվող ելցինյան Ռուսաստանը, պաշտպանելով հայերին եւ գնալով Աղոթեջանի դեմ, կարող է պայթեցնել առանց այդ էլ պայթվող

Ռուսաստանյան ֆեդերացիան:

Առաջին շրջանի դժվարությունները բերեցին միասնական մտքի բաժանմանը երկու թեւերի: Մի կողմում հայտնվեց ամբողջ հայ ժողովուրդը իր տարբեր քաղաքական կազմակերպություններով, իսկ մյուս կողմում՝ Հայոց համազգային շարժումը:

Մեր ժողովրդի քաղաքական միտքը եկավ այն եզրահանգման, որ ստեղծված դժվարությունների պայմաններում մենք պետք է պայքարենք դարաբաղյան հարցի լուծման համար: Եվ եթե դա խաղաղ միջոցով չի լուծվելու, ուրեմն պետք է գնայինք ռազմական միջոցով լուծելու, բայց ի տարբերություն այս ուղղության, ՀՀԾ-ն հանդես է գալիս բոլորովին այլ տեսակետով, որը հետեւյալն է. դարաբաղյան հարցը եւ Ադրբեջանի հետ հարաբերությունների հաստատումը կարող է պայմանավորվել նրանով, որ Լեռնային Ղարաբաղը մնա Ադրբեջանի կազմում: Կարո՞ղ է սա արդյունք տալ: Ես անձամբ գտնում եմ, որ այս բոլոր ձգտումները՝ Թուրքիայի հետ հարաբերություններ հաստատելու եւ Ադրբեջանի հետ հարցի լուծման այս տարբերակը, գալիս է պատմություն չիմանալուց, քաղաքական տգիտությունից:

Ի՞նչ ուղղությամբ պետք է գնալ այս վիճակից դուրս գալու համար: Առաջին հերթին, պետք է հրաժարվել այն քաղաքականությունից, որը վարել ենք այս երկու տարում Ադրբեջանի եւ Ղարաբաղի նկատմամբ: Կլինի՞ Ադրբեջանը կոմունիստական, դեմոկրատական, թե՞ այնտեղ ժողովրդական ճակատը կլինի, Հայաստանի նկատմամբ նա իր քաղաքականությունը բերեք չի փոխի:

Այսօր Ղարաբաղը հռչակել է իրեն անկ .խ հանրապետություն: Սա երեւի ստեղծված իրավիճակի ամենաճիշտ լուծումն է:

Հայաստանը պետք է այս հանրապետությունը ճանաչի:

Մի տարբերակ էլ կա: Ազգային քաղաքականության սկզբունքներից ելնելով, այդ տարբերակը արժանի է քննարկման: Դա Նախիջեւանի հետ Լեռնային Ղարաբաղը փոխանակելու

տարբերակն է:

Ղարաբաղի հարցի կապակցությամբ պետք է խոսել նաեւ Թուրքիայի եւ Ռուսաստանի մասին: Ադրբեջանը մենակ չէ, նա սերտորեն առնչվում է այս երկու հիմնական ուժերի հետ: Թուրքիան որոշակիորեն եղել է, կա եւ կլինի Ադրբեջանի կողմում: Նա մինչեւ վերջ պետք է պայքարի Ղարաբաղը անվերապահորեն Ադրբեջանին թողնելու համար:

Ռուսաստանը ամուր մտել է մեր կյանքի մեջ: Կայսրությունը ամեն բան կանի, որ Հայաստանը դուրս չգա իր ազդեցության շրջանակից: Ռուսաստանը թույլ չի տա, որ Հայաստանը կործանվի, Թուրքիային կույ գնա: Աշխատելով ամեն կերպ պահել Հայաստանը, Ռուսաստանը նաեւ կաշխատի պահել Ադրբեջանը կայսրության կազմում: Ռուսաստանը կաշխատի, որպեսզի կոնֆլիկտը՝ սրվի, հետո պետք եղած դեպքում ձեռք կմեկնի մեկ Ադրբեջանին, մեկ Հայաստանին:

Մենք պետք է ելնենք մեր շահերից, եւ առաջին հերթին դա պետք է լինի մեր անկախության պահպանման խնդիրը: Մենք պետք է մշակենք մեր ազգային ծրագիրը:

Հարց (Լ. Հախվերդյան, ՀԳԱ թղթակից անդամ, ՀԳԱ Արվեստի ինստիտուտ).

- Այս մի քանի տարվա ընթացքում ունեցե՞լ ենք մի նպաստավոր պահ, որը կորցրել ենք:

Պատասխան.

- Մեր շարժման մեջ նպաստավոր պահը կար եւ եղել է Վոլսկու կոմիտեն, որի վրա մենք պետք է կանգ առնեինք: Բայց դա բոլշեւիկյան վարչակարգի ստեղծածն էր: Այդ վարչակարգը մի տարուց հետո դադարեց գոյություն ունենալ, ուրեմն կոմիտեն այլեւս հեռանկար չուներ:

Հարց (Վ. Բարխուդարյան, ՀԳԱ թղթակից անդամ).

- Այնուամենայնիվ, ադրբեջանցիները չկարողացան այս երկու-երեք տարվա ընթացքում գրավել Ղարաբաղը: Այն դարավոր քաղաքականությունը, որը իրագործում էր Ադրբե-

ջանը նախկինում՝ կուտորածներ կազմակերպելը, այսօր արդեն իր արդյունքը չի տալիս:

Պատասխան.

- Ուզում եմ որոշակի առանձնացնել երկու քաղաքականություն: Մեկը բուն դարաբաղցիների քաղաքականությունն է, որի արդյունքը մենք տեսնում ենք: Մյուսը՝ մեր կառավարության քաղաքականությունն է, որը հակադիր է Ղարաբաղի քաղաքականությանը: Այսօր, ձիշտ եք, Լեռնային Ղարաբաղի վարած քաղաքականությունը արդյունավետ է, իսկ երկրորդը՝ ոչ:

Հարց (Կ. Դավլարջյան).

- Շատ վախենում եմ, որ տարբերակներ փնտրելիս հանկարծ կհայտնվենք խիստ խոցելի վիճակում: Իրավունք չունենք Ղարաբաղի հարցում տարբերակներ փնտրելու եւ փոխզիջման գնալու: Ի՞նչ կնշանակի միջազգային կարծիքի համար այն, որ մենք համաձայն ենք Ղարաբաղը փոխանակել Նախիջեւանի հետ: Մենք գիտենք, որ երկուսն էլ հայկական տարածքներ են: Իսկ փոխանակման հարցադրման հիմքում այն գաղափարը դրված կլինի, որ մենք ընդունում ենք, որ Նախիջեւանը ադրբեջանական տարածք է: Այլեւս ոչ մի սակարկություն այս հարցում մենք իրավունք չունենք անելու: Դա խիստ կործանարար հետեւանք կունենա:

Պատասխան.

- Ես չասացի, որ այդպիսի տարբերակ պետք է մշակել: Ես ասացի, որ պատմությունը կարող է Ադրբեջանին հասցնել այդ տարբերակին: Պետք է ուղղակի մտածել այդ տարբերակի մասին: Եթե իրենք առաջ քաշեն, ի՞նչ պետք է մենք անենք:

Հարց.

- Կա՞, արդյոք, ռուսական բնակչության արտահոսք Հայաստանից:

Պատասխան.

- Լուրջ հետաքրքրվել եմ այդ հարցով, ռուսական բնակչության արտահոսք կա, պատճառը ոչ թե մեր վերաբերմունքն է, այլ այն,

որ Հայաստանը գտնվում է շրջափակման վիճակում, պատերազմ է:

Հարց.

- Բացառու՞մ եք այնպիսի մի հնարավորություն, որ միջազգային հանրության ճնշման տակ Ադրբեջանը համաձայնի վերականգնել Ղարաբաղի ստատուս քվոն, վարչական իրավունքներ տա եւ այդ վիճակով հասնել խաղաղության:

Պատասխան.

- Միջազգային հանրության ազդեցությունը կարող է լինել: Կարող են մեզ ստիպել, որ մենք հանենք մեր զորամիավորումները, իսկ ադրբեջանական ուժերին թույլ տան մնալ: Միջազգային հանրությունը այն կարծիքին է, որ պետք է պահպանել Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությունը: Հնարավոր է, որ նախկին ստատուսը վերականգնվի:

Հարց.

- Ի՞նչ լուծում կա, որը կարող է բավարարել երեք շահագրգռված կողմերին:

Պատասխան.

- Մեկ տարբերակ՝ հռչակվել է Լեռնային Ղարաբաղի անկախ հանրապետություն: Պետք է պայքարենք այն պահպանելու համար:

Հարց.

- Մինչեւ Ադրբեջանի ժողովրդական ձևակառուցման իշխանության գալը մեր շարժման որոշ ներկայացուցիչներ ասում էին, հենց որ, այս ձևակառուցման իշխանության գա, Հայոց համազգային շարժումը նրանց հետ լեզու կգտնի: Նրանք նախնական որեւէ երաշխիքներ ունեի՞ն, թե՞, պարզապես, դա մոլորեցուցիչ դրույթ էր:

Պատասխան.

- Իմ տպավորությունն այն է, որ այդ հանդիպումները Ադրբեջանի ժողովրդական ձևակառուցման հետ եղել են ոչ պաշտոնական: Հավանաբար ինչ-որ խոստումներ եղել են: Մի համոզմունք կար բոլորի մոտ, որ եթե ռուսները այստեղից դուրս գան, մենք եւ ադրբեջանական ձևակառուցման, մնալով

մեն-մենակ, այդ հարցը կլուծենք: Պատերազմը ցույց տվեց, որ դա ռոմանտիկ սոստեցում էր:

Հարց.

- Ադրբեջանը երբեք չի համաձայնի Ղարաբաղի անկախությանը: Գիտակցում ենք արդյոք, որ եթե անգամ հաղթենք այս պատերազմում, Ադրբեջանը ձեռքերը ծալած չի նստի:

Պատասխան.

- Կարո՞ղ էր արդյոք լինել մի հոգի, որը Սարդարապատի ճակատամարտից առաջ ասեր, որ հայը, կպարտվի: Հայոց դիվանագիտության հիմնական գիծը պետք է լինի ապահովել Թուրքիայի եւ Ռուսաստանի չեզոքությունը հայ-ադրբեջանական հարցերի լուծման ժամանակ:

Լարիսա Ալավերդյան

(Լեռնային Ղարաբաղի

Հանրապետության Գերագույն

խորհրդի եւ ՀՀ ԳԽ Արցախի

հարցերով փորձագետ)

Ես կանգ կառնեմ որոշ հարցերի վրա, որոնք ունեն ոչ թե գլոբալ, կոնցեպտուալ նշանակություն, ինչպիսին էին. պ. Խուրշուդյանի առաջ քաշած հարցերը, այլ ավելի աջօրյա նշանակություն: Ադրբեջանական կողմի հետ թե՛ պաշտոնական, թե՛ ոչ պաշտոնական շփումների փորձը ցույց է տալիս, որ մենք ավելի շուտ հարցեր դնելու մասնագետներ ենք, այլ ոչ թե պատասխաններ տալու:

Ամենից առաջ, ես համաձայն եմ այն մտքին, որ ինչ քաղաքական ուժեր էլ իշխանության գան Ադրբեջանում, Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ վերաբերմունքը կմնա միանշանակ: Վերին Ղարաբաղը Ադրբեջանի անբաժանելի մասն է, աշխարհագրական Ղարաբաղը՝ նույնը, եւ այդպիսով պատկանում է Ադրբեջանի հանրապետությանը: Սա անխախտելի

կոնցեպցիա է, որը բոլոր մակարդակներով ներշնչվում է ադրբեջանական ժողովրդին նրա ղեկավար մարմինների կողմից, եւ, կարծում եմ, հենվում է բավականին ուժեղ համաշխարհային կառուցվածքների վրա:

Մեր փորձագետների տեսակետից հայկական կողմը, սկսած ոչ պաշտոնական մարմիններից եւ վերջացրած գիտնականներով, ոչինչ չի արել, որպեսզի միջազգային հանրությանը բացատրի եւ ապացուցի Ադրբեջանին, որ Լեռնային Ղարաբաղը երբեք չի պատկանել Ադրբեջանին: Այսինքն, Ադրբեջանի իշխանությունը երբեք չի տարածվել Ղարաբաղի վրա:

Այսօր աշխարհագրությունը, Ադրբեջանի քարտեզը ի վնաս մեզ են վկայում: Ցանկացած անտեղյակ մարդ, իսկ դա փաստորեն ողջ աշխարհն է, դիտելով այս քարտեզը, բացարձակապես համաձայն է Ադրբեջանի հետ, որ ղարաբաղյան կոնֆլիկտը նրա ներքին գործն է: Այստեղ աշխարհագրությունը պատմություն է դառնում: Ինչպես ցույց է տալիս փորձը, մենք նույնիսկ չենք կիրառում չեչենների քաղաքականությունը: Եթե այսօր դեռ Ելցինը Ռուդստեի հետ հաշվի է նստում, որոշումներ է ստորագրում, դա ոչ միայն նավթային, տնտեսական շահերից է գալիս, այլ նաեւ այն բանի հետեւանքն է, որ նրանք միանշանակ կարողացան ապացուցել, որ Չեչենական մարզը Ռուսաստանին միացրած մաս է: Ղարաբաղի մասին շատ ենք գրել, բայց, ես համոզված եմ, որ մեր քաղաքագետները եւ կառավարությունը չունենին համընդհանուր կոնցեպցիա, տեսակետ, որտեղ միանշանակ ինչեր, որ Ադրբեջանի ինքնիշխանությունը միջազգային իրավական բավարար հիմքեր չունի պնդելու, որ Ղարաբաղը Ադրբեջանին է պատկանում: Մենք մեր բոլոր կորուստների հաշվարկը սկսում ենք այս կետից: Այստեղ կա երկրորդ հարց, որը շաղկապվում է առաջինի հետ: Սա լրատվակա ? ինքնաշրջափակման հարցն է: Այստեղ մենք բոլորս ներսից մի հանգույց ենք գցել: Ոչ ոք չի կարող լրատվական շրջափակումը վերացնել, եթե մենք ինքներս ենք

այն ստեղծել: Լրատվական շրջափակում ասելով, ես միայն մամուլը նկատի չունեմ: Մենք բացարձակապես արհամարհեցինք անձնական շփումների գործոնը, գերատեսչական շփումների գործոնը: Հասարակական գործիչները, գիտնականները շատ շատ ընդունեցին դրսից թելադրված այն ստերեոտիպը, որ դա նրանց գործը չէ: Այստեղ լուրջ աշխատանքի ասպարեզ կա, որը դեռեա բոլորովին շոշափված չէ:

Երրորդ: Ցանկացած ազգային միավորի ուժը բացատրվում է ոչ այնքան նրանով, թե ինչպես է ազդում նրա վրա երրորդ ուժը (այս ուժի ազդեցությունը միանշանակ է՝ կուլ տալ այդ ազգային միավորը), որքան իր ներքին գործոններով, այն գործոններով, որոնցով ապացուցվում է, որ խոսքը գնում է իսկուպես պետական տարածքային մի կազմավորման մասին, որը վերահսկման տակ է պահում ողջ տարածքը եւ ողջ կառուցվածքները, քաղաքական, քաղաքացիական, սոցիալական, ռազմական ոլորտները: Այս երրորդ կետը ամենաթույլն է: Ինչպես Ղարաբաղի ներսում, այնպես էլ Հայաստանում, նաեւ Հայաստանի եւ Ղարաբաղի փոխհարաբերություններում, սկսած 1991թ. սեպտեմբերի 2-ից, երբ հռչակվեց Ղարաբաղի անկախությունը, պարզ դարձավ, որ մենք քաղաքական հասունություն չունեինք, որպեսզի կարողանայինք ուժեղացնել ներքին կառուցվածքները, ապահովելինք Հայաստանի եւ Ղարաբաղի հարաբերությունները որպես պետությունը պետության հետ: Ես չեմ կապում այս հարցը Լեռնային Ղարաբաղի անկախությունը ճանաչելու հարցի հետ: Փորձը ցույց է տալիս, որ շատ երկրներ այն տպավորությունն ունեն, որ Հայաստանը ճանաչել է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անկախությունը, եւ սա ինքնին հասկանալի բան է: Փաստորեն, միջազգային հանրությունը անտարբեր է այն բանի նկատմամբ, ճանաչել է, թե՞ ոչ Հայաստանը Ղարաբաղի անկախությունը: Ես խոսում եմ դե ֆակտո ճանաչման մասին: Չի կարելի անտեսել այն, ինչ Հայաստանը կատարում է

Լեռնային Ղարաբաղում բոլոր մակարդակներով:

Այսօր Ադրբեջանում չկա ոչ այն քաղաքական ուժը, ոչ էլ միասնությունը, որը մեզ թվում է, որ կա: Ադրբեջանում այսօր մի շատ ուժեղ գործոն կա: Դա նրա քաղաքական կառուցվածքների քայքայումն է, այն ուժերի, որոնք այսօր իշխանության գլուխ են եկել: Մենք շատ քիչ ենք օգտագործում այս հնարավորությունը: Քանի որ մենք հնարավորություն չունենք արագ հզորացման, մենք կարող ենք հզոր գեներ օգտագործել: Դա լրատվական հարձակումների քաղաքականությունն է, որը մենք բոլորովին չենք օգտագործում: Լրատվությունը այսօր ճիշտ այնպիսի հզոր գեներ է, ինչպիսին ռազմական տեխնիկան է: Այդ հնարավորությունը մենք բաց ենք թողնում ձեռքից, այն դեպքում, երբ մեր հակառակորդը այն կրկնապատկում է: Ադրբեջանը օգտագործում է դեզինֆորմացիայի ուժը եւ արագության շնորհիվ նա անում է այն, ինչ մենք բոլորովին չենք կարողանում:

Հայաստան-Ղարաբաղ փոխհարաբերությունների մեջ մինչեւ այսօր համընդհանուր տեսակետային որոշում չկա: Անգամ ինքը Ղարաբաղը, մտածում է թե ի՞նչն է լավ՝ գնալ մինչեւ վերջ անկախության ճանապարհո՞ւմ եւ պաշտպանել հանրապետություն՞ը, թե՞ վերադառնալ միացման գաղափարին: Վախենում եմ, որ մեր հիմնական դիրքերի անորոշությունը խանգարում է Ղարաբաղի հարցի լուծմանը:

Ի՞նչ կարելի է անել: Չսպասելով դե յուրե ճանաչմանը, մեր շատ ձեռական պաշտոնական հանդիպումներից (թող թույլ տրվի այսպես ասել), անցնել ռեալ համագործակցության: Հակառակ այն կարծիքի, որ հնարավոր է քաղաքական, տնտեսական ինտեգրացիա, որպես միակ հաջող ճանապարհ, ես կարծում եմ, որ տվյալ դեպքում (սա նոր գաղափար է), Ղարաբաղը կարող է ներկայացվել միջազգային հանրությանը որպես նոր տիպի պետական կազմավորում Կովկասում: Կովկասում ազգային պետականության ստեղծումը շատ ցավոտ

է ընկալվում, իբրեւ սեպարատիզմ, իբրեւ «քանանյան հանրապետությունների» սինդրոմ: Ես կարծում եմ, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության կոնցեպցիան պետք է մշակվի եւ ներկայացվի իբրեւ վերազգային հանրապետություն: Այս տեսակետը ուզում եմ ձեր քննարկմանը ներկայացնել որպէս գոյատեւման միակ հնարավորություն, եւ ոչ միայն ֆիզիկական, այլ նաեւ որպէս ազգային պետական միավորման գոյատեւման հնարավորություն: Այս տիպը ամենամոտիկն է այսօր միավորվող Եվրոպային, կոնֆեդերացիա ստեղծող Թուրքիային, ինչպէս նաեւ Ամերիկային: Անգամ իր անվան մեջ Ղարաբաղի Հանրապետությունը չունի ազգային բնույթ: Սա մի հարց:

Միշտ, երբ մենք պնդում ենք, որ Ղարաբաղը մեր ազգային հարցն է, որ Հայաստանի մաս է, որ ինքնորոշման իրավունք ունի, մեզ տալիս են շատ ցածր մակարդակի պատճառաբանումներ: Ասում են, ինքնորոշումը «մատրյոշկա է» (գեղջկատիկնիկ), այսինքն ինքնորոշվել կարելի է ընդհուպ մինչեւ փողոցը: Դուք ինքնորոշվեք, հետո Շուշիի հայ եւ ադրբեջանցի բնակչությունը կսկսի ինքնորոշվել եւ այլն: Միանգամից այս տարրերակն է մատուցվում: Մեզ միշտ տեղափոխում են էթնիկական բնույթ ունեցող կոնֆլիկտի շրջանակների մեջ: Եվ մեզ դիտում են ոչ այլ կերպ, քան Ադրբեջանի մի մաս: Այստեղից էլ ծագում է կուլտուրավտոնոմիայի գաղափարը, Ադրբեջանի իրավահավասարությունը եւ այլն: Տեսականորեն, ես բացարձակապէս վստահ եմ, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը այսօրվա միջազգային իրավունքի իմաստով, իր կառուցվածքով եւ գործունեությամբ միգուցե ավելի է հիմնավորված որպէս հանրապետություն, քան Ադրբեջանը: Սա միջազգային իրավաբանության տեսակետից բացարձակ անթերի պետական միավոր է:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը վերէթնիկական, վերազգային պետություն է, նա երբեք չի եղել Ադրբեջանի տարածք, եւ Ազգերի լիգայի կողմից 1921թ. վիճակով համար-

վել է վիճելի տարածք, որի հարցը պետք է լուծվեր տեղային կոնֆերանսում: Մեր երկրորդ առաջարկն է՝ պահանջել անկախ փորձագետների խմբի ստեղծում ՄԱԿ-ի կամ ԵԱՀԽ-ի սահմաններում, որը զբաղվի Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության միջազգային իրավական հիմքերի հաստատմամբ: Պետք է հետ վերադառնալ մեր վեճի բուն երանգին, որ վեճը պետական-տարածքային է: Չնայած Հայաստանի մշտական հայտարարություններու, որ նա տարածքային պահանջներ չունի Ադրբեջանից, Լեռնային Ղարաբաղը դե ֆակտո գոյություն ունի:

Եթե անգամ Հայաստանը չունի ւարածքային պահանջներ, ապա Ադրբեջանը ունի եւ դրա մասին նա շատ որոշակիորեն հայտարարել է 1991թ. հոկտեմբերի 18-ին իր անկախության մասին ընդունված սահմանադրական ակտում: Այնտեղ ասվում է, որ Ադրբեջանը 1918—1920թթ. հանրապետության ժառանգորդն է, իսկ 12-րդ հոդվածում ասվում է, որ նա կապաշտպանի իր պատմական սահմանները: Այսինքն, սրանք Ադրբեջանի «պատմական» սահմաններն են: Հայաստանը պետք է հարց բարձրացնի ՄԱԿ-ում կամ ԵԱՀԽ-ում, թե ի՞նչ սահմաններով է Ադրբեջանը մտել այս բարձրագույն առյանները: Երբ այս հարցը ես տվեցի ԵԱՀԽ-ի ներկայացուցչին, պատասխանը եղավ՝ «Ինչպէս որ քարտեզի վրա է»: Ասացի, որ ընդունման արարողության ժամանակ քարտեզ չկար, կային Ադրբեջանի սահմանադրական հայտարարությունները եւ հավաստիացումները:

Հաջորդ հոդվածից պարզ է դառնում, որ ծայրահեղ դեպքում Ադրբեջանը Լեռնային Ղարաբաղի համար նախատեսել է ազգային, այն էլ լավագույն դեպքում, ավտոնոմիա: Ի՞նչու: Որովհետեւ հաջորդ հոդվածում խոսվում է Ադրբեջանի միացյալության (ունիտարության) մասին: Այն համարվում է համընդհանուր ադրբեջանցիների պետություն: Այստեղ Օսմանյան կայսրության սահմանադրության նույն դրույթն է, որով Օս-

մանյան կայսրության քաղաքացին օսման է, թուրք է: Իմի-
ջիայոց, միջազգային հանրությունը դա շատ լավ է ընդունում:
Ով Ամերիկայում է ապրում, ամերիկացի է, Ֆրանսիայում՝
ֆրանսիացի, եւ նույնպես, ով ապրում է Ադրբեջանում,
ադրբեջանցի է: Սա չի դիտվում որպես ազգայնություն: Այս
առումով առաջարկում եմ երեք կետ՝

1. Հռչակել, որ Լեռնային Ղարաբաղը ոչ էթնիկական միավոր
է, առաջադիմական, նոր օրինակներով (Ամերիկա, Շվեյցարիա)
ստեղծված պետություն է.

2. Ստեղծել անկախ փորձագետների հանձնաժողով.

3. ԻՆչ սահմաններում է ինքը իրեն դիտում Ադրբեջանը
Հայաստանի հարեանությամբ: Սա կարող է իրավական
պարզություն մտցնել մեր փոխհարաբերություններում:

Հարց (Ռ. Մահալյան).

- ԻՆչ քարտեզ է ներկայացրել Ադրբեջանը միջազգային
հանրությանը: Մինչեւ 1990, թե՛ 1990թ. հետո, երբ վերացվեց
Ղարաբաղի ինքնավար մարզը:

Պատասխան.

- Ոչ մի քարտեզ երբեիցե չի ներկայացվել: Ադրբեջանը
շատ լավ է աշխատում եւ ցուցաբերում իրավական հիմքերի
ճանաչում: Եթե լիներ մի գիտական կազմակերպություն, որը
զբաղվեր այսօրվա Ադրբեջանի կողմից ընդունված օրենքնե-
րով, մենք շատ նյութ կունենայինք ապացուցելու, որ հակառակ
բազմիցս հայտարարված դեմոկրատիայի, նա իր քաղաքակա-
նությունը եւ պետությունը կառուցում է ազգայնակցական
հիմքերի վրա:

Հարց (Կ. Դավաթյան).

- Այդ լրատվական շրջափակումը պարարտ հող է գտնում
այսօրվա միջազգային հարաբերությունների կացության մեջ:
Գրեթե ամբողջ աշխարհը հայ-ադրբեջանական այս կոնֆլիկտի
պահին տեսականորեն եւ քաղաքականորեն պաշտպանում է
Ադրբեջանին, որովհետեւ տարածքային ամբողջականությունը

ընդունվում է որպես առաջնային միջազգային քաղաքականութ-
յան մեջ: Մանավանդ, երբ Եվրոպան, Ամերիկան կանգնած են
Թուրքիայի թիկունքին:

Պատասխան.

- Իրոք, շատ կարեւոր է սահմանների անխախտելիությունը
եւ դա առաջնային է: Մեր հարցի լուծումը կախված է այն
հանգամանքից, թե ինչպես կկարողանանք ազդել միջազգային
կարծիքի վրա: Ճնշում գործադրել քաղաքակիրթ ձեւով, անգամ
շրջանցելով կառավարական մակարդակները:

Հարց (Հ. Հակոբյան).

- Դուք առաջարկեցիք մի տարբերակ, որ առաջին անգամ
եմ լսում՝ Լեռնային Ղարաբաղը դարձնել վերազգային պե-
տություն, եւ այս ձեւով, գուցե, հարցը լուծել: Չե՞ք կարծում,
որ վերազգային պետություն կարող է հռչակել իրեն Ադրբե-
ջանը, եւ այս դեպքում այդ տարբերակը կգործի Ադրբեջանի
օգտին, քանի որ այնտեղ դարաբաղյան հարցից բացի շատ
ուրիշ հարցեր կան:

Պատասխան.

- Մենք չունենք փորձաքննության հանձնաժողով, որը զբաղ-
վի Ադրբեջանի օրենքներով: Բայց անգամ այն, ինչ վերլու-
ծության է ենթարկվել, ցույց է տալիս, որ հակառակ բոլոր
հայտարարությունների, Ադրբեջանում կառուցվում է զուտ
տեղական թուրքերի պետություն: Թող դա ձեռնառու լինի
Ադրբեջանին: Եկեք քննարկենք կոնֆեդերացիայի հարցը: Եվ
թող այդ առաջարկությունը արվի Լեռնային Ղարաբաղի
կողմից, որ նա համաձայն է կոնֆեդերացիայի: Մենք պետք
է այնպիսի բան առաջարկենք, որ Ադրբեջանը չկարողանա
ասել՝ «ո՛չ»:

Հարց (Կ. Միքայելյան, ՀԱՅԹ հաստատության ներկայա-
ցուցիչ, սփյուռքահայության կոմիտե).

- Ձեր ելույթից պարզ է դառնում, որ մեր պայքարը
տարածքային է, Ղարաբաղի համար է, որը անարդարացիորեն

բռնակցման է ենթարկվել:

Պատասխան.

- Այո, դա բռնակցում է: Ես համարում եմ, որ ամենասկզբից, երբ դեռ կրակոցներ չկային, մենք պետք է պարզ եւ որոշակիորեն ասեինք, որ միջազգային իրավունքի սահմաններում վերջին, միակ օրինավոր ցեսիայի ակտերից հետո, որոնք տեղի ունեցան 1920—21թթ., մի կողմից Ադրբեջանը հրաժարվում էր Ջանգեզուրից, Նախիջեւանից եւ Լեռնային Ղարաբաղից, մյուս կողմից Հայաստանը օրինավոր կերպով միացնում էր այս տարածքները իր հանրապետության կազմի մեջ: Սրանից հետո են ընդունվում անօրինական որոշումներ, Կովբյուրոյի որոշումը, որը փաստորեն բռնակցում էր: Դրանից հետո, անձանաչելիորեն փոփոխությունների ենթարկված Լեռնային Ղարաբաղը դառնում է մաքուր ազգային-տարածքային կազմավորում Ադրբեջանի կազմում: Անգամ Ադրբեջանի փաստաթղթերում մինչեւ 40-ական թթ. վերջը այն համարվել է ազգային-տարածքային պետական կազմավորում: Այս կոնցեպցիայից հրաժարվելը շատ թանկ նստեց մեզ վրա:

Հարց (Ս. Շաքարյանց, Տարածաշրջանային ուսումնասիրությունների կենտրոն).

- Վերազգային պետականության օրինակներ կան, ցավոք ոչ ասիական, այլ եվրոպական: Ասիական օրինակը իրենից ներկայացնում է անվերջ պատերազմներ, ցեղասպանություններ: Այսօր նույնիսկ Եվրոպայում վերազգային նոր կառուցվածքները կենսունակ չեն: Բոսնիան եւ Հերցեգովինան դրա լավագույն օրինակներն են: Լեռնային Ղարաբաղը արդեն պատերազմի մեջ է: Ի վիճակի՞ ենք արդյոք մենք ապահովել վերազգայնության միջազգային ճանաչումը:

Պատասխան.

- Հենց այս վերջին հանգամանքը ստիպում է ինձ առաջարկել այս կոնցեպցիայի ըննարկումը:

Դալի-գաղեն Ադրբեջանի դեմոկրատական շարժման լիդեր-

ներից մեկը, ընդունել է, որ Ադրբեջանում գնում է հակահայկական մոլի քարոզչություն, որ զարգանում է մի գաղափարախոսություն, որի անունն է հակաարմենիզմ: Բայց այդուհանդերձ, նրանք հայտարարում են պետական մակարդակով, որ իրենք դեմոկրատ են:

Եթե մեզ մեղադրում են անջատողական ձգտումների մեջ, եկեք այս գաղափարը ըննարկման դնենք: Չսպասենք, որ ռազմի դաշտում մեզ ձգմեն այլ փաստարկներով:

Մերզեյ Շաքարյանց
(Տարածաշրջանային
ուսումնասիրությունների
կենտրոնի փորձագետ)

Գնահատելով հայ-ադրբեջանական հարաբերությունները եւ դիտելով նրանց զարգացման հնարավորությունները, միշտ չէ, որ հնարավոր է ստույգ պատասխան տալ: Պատասխանը հաճախ խորը անցյալում է թաքնված:

Ոչ ոք չէր սպասում, որ Ադրբեջանի գործոնը մեզ համար կարող էր դառնալ հիմնական: Այս գործոնը, ի դեպ, համարվում է երիտասարդ գործոն, եւ երեւի թե խորհրդային իշխանության 70 տարիների ընթացքում գոյություն չունեն, պատմագրության մեջ չի եղել ադրբեջանագիտության ենթաբաժին:

Իհարկե, ոչ ոք չէր զբաղվում տարածաշրջանում հարաբերությունների ստրատեգիական ծրագրերի մշակմամբ: Հասունացել է պահը շատ լրջորեն ուսումնասիրելու Ադրբեջանը ոչ միայն պատմական տեսանկյունից, այլ ստրատեգիական ուսումնասիրությունների կենտրոնի շրջանակներում, որն իր հարցերը, նպատակները կմշակի, ելնելով հայ ազգի հեռակարներից տվյալ տարածաշրջանում:

Հանրապետությունում այսօր այսպիսի միասնական կենտրոն չկա: Կան առանձին խմբակներ:

Այսօր մեր քաղաքական կուրսը շատ արագ է փոխվում, որ անհամատեղելի է լուրջ պետականության ստեղծման հետ: Տակտիկական ելքերը եւ հարվածները կարող են տարբերվել, բայց ստրատեգիական նպատակը միակը պետք է լինի:

Այսօր մենք չենք պատկերացնում մեր նպատակները Ադրբեջանի հետ: Խոսում են այդ մասին ոչ թե որպես մի անձ, որը անձամբ ներգրավված է այդ գործին, այլ ելնելով շրջապատող կյանքից, անգամ այս չորսօրյա քննարկման արդյունքներից: Այս դահլիճում մենք կտրվում ենք իրականությունից: Մենք չենք շփվում կոնկրետ հայ քաղաքականություն վարողների հետ, չգիտենք այն հարցերը, որոնք նրանք շարունակում են քննարկել իրենց քաղաքական եւ աշխարհաքաղաքական ընդդիմախոսների հետ, շփումների բացակայությունը ստեղծում է մի վիճակ, որտեղ ամեն մեկը տապալկվում է իր ցավով: Արդյունքում այն սխալներն են, որոնք մենք տեսնում ենք:

Եկեք բոլորս մեզ հարց տանք: Ի՞նչ ենք հասկանում Ադրբեջան ասելով: Եթե սկզբնապես այս հարցում չկողմնորոշվենք, մենք դժվար թե կարողանանք ուրիշ հարցեր դնել: Ի՞նչ է Ադրբեջանը հայի, հայ գիտնականի եւ հայ քաղաքագետի համար: Սա երկարատեւ գործոն է, կապված համազալակափական պրոցեսի որոշ հատվածի հետ: Ի՞նչ է Ադրբեջանը: Եթե ուսումնասիրենք հայ պատմաբանների հետազոտությունները, ստացվում է, որ սա արհեստական կազմավորում է: Երբ կարդում ենք ադրբեջանցի եւ թուրք պատմաբանների գրածները, մենք տեսնում ենք, որ սա շատ լուրջ եւ երկարատեւ կազմավորում է: Այսպիսով ստիպված ենք միջինը վերցնել:

Ինչպիսին է Ադրբեջանը երեւում արտաքին աշխարհին: Վերլուծելով արեւելյան եւ ռուսական մամուլի վերջին հրապարակումները, այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, որ այս պետական շրջաններում Ադրբեջանը, այդ թվում եւ Հայաստանը, դիտվում են որպես ժամանակավոր երեւույթ: Սա մի գործոն

է, որը կաշխատի, կմշակվի, միգուցե եւ կանհետանա: Եվ սրա հետ միջազգային իրավաբանական նորմերը բոլորովին կապ չունեն: Որպես պրոֆեսիոնալ իրավաբան, կարող եմ ասել, որ միջազգային իրավաբանությունը իրականում ոչ մի ընդհանուր բան չի ունեցել վարվելակերպի նորմերի հետ: Ավելին, միջազգային իրավաբանական նորմերը մշակվել են հիմնականում պատերազմներից հետո, այսինքն, իրավունքը հաղթողն է թելադրել:

Մի բան պարզ է, որ պատահական չէ, որ փոքրիկ Հայաստանը շրջապատող միջավայրը լարված զբաղվում է սպառազինությամբ: Միայն Ռուսաստանը Իրանին զենք է վաճառել 5 մլրդ. դոլարի, իսկ Թուրքիային նույն Ռուսաստանը վաճառել է 300 մլն. դոլարի զենք: Ինչո՞ւ է նա զինում այս երկու պետությունները: Դժվար թե այն բանի համար, որ սրանցից մեկը դառնա իշխող այս տարածքում: Ավելի շուտ հակառակը: Աշխարհում դիտվում է մի միտում. մանրացնել խոշոր պետությունները, փոքրերի հետ հեշտ է վարվել:

Այսօր Հայաստանում չի բնակվում որեւէ եթնիկական միավոր, որը հայ ազգի ոչնչացման ծրագիր ունենար, մեզ թշնամաբար մոտենար:

Մեր թշնամիները այս խնդիրը դեռ պետք է լուծեն, եթե իրենց տան այդ հնարավորությունը: Մեզ թույլ են տվել: Աշխարհը Ռուսաստանի միջոցով հայ ժողովրդին տալիս է հաջորդ քայլի հնարավորությունը: Եվ այս իմաստով Ադրբեջանը դիտել որպես ինքնուրույն գործոն, Հայաստանի համար նպատակահարմար չէ: Ադրբեջանը իբրեւ պետական կազմավորում, այն կառուցվածքի շարունակությունն է, որը տվյալ ժամանակահատվածում պետք է գործի դրվի խոշոր պետական միավորի ապակենտրոնացման համընդհանուր պրոցեսում: Իսկ Ադրբեջանի անկումը կորոշեն մեր փոխարեն նրանք, ովքեր որոշում են համաշխարհային քաղաքականությունը: Եվ այստեղ Հայաստանը դառնում է ամենափոքրագույն երազը:

Այսօրվա վիճակը շատ բարդ է: Ելնելով այս կոնցեպցիայից, Ադրբեջանի հետ մեր փոխհարաբերությունները պետք է շատ խիստ լինեն: Կարելի է հիշել ասացվածքը. ուզու՞ն ես խաղաղություն, պատրաստվիր պատերազմի: Ինձ թվում է, մենք բոլորս մեղավոր ենք այն բանում, որ մոռացել ենք սեփական պատմությունը, չենք գնահատել այն, ինչ գնահատել են մեր հակառակորդները Ադրբեջանում: Նրանք շատ վաղուց պատրաստվել են այս պատերազմին, վաղուց մշակում էին հայերի տեղահանումը Ղարաբաղից:

Անպայման չէ, որ պատերազմը վարվի ռազմի դաշտում միայն: Դա կենդանի օրգանիզմ է եւ զարգանում է անգամ խաղաղ ժամանակ:

Նորից կոչ են անում կողմնորոշվելու: Եթե մենք մեր հարաբերությունները Ադրբեջանի հետ դիտում ենք որպես պատերազմ, ապա մեր գործողությունների շարունակությանը պետք է պատրաստվենք: Եթե սա պատերազմ է, եթե անգամ մենք հասնենք որոշ արդյունքի, ռեալ քաղաքականության մեջ արդյունք չի լինի:

Դիտել Ղարաբաղի եւ Հայաստանի հարաբերությունների ողջ համալիրը տարածաշրջանից զատ, առաջին հերթին Թուրքիայից, Իրանից զատ, սխալ մոտեցում է: Այստեղ նաեւ պետք է հաշվի առնվեն փոխհարաբերությունները Ռուսաստանի հետ:

Ինչպե՞ս են պատկերացնում անձամբ ես հակամարտության լուծման ուղիները: Սա իմ սեփական կարծիքն է:

Մեր ազգի մի մասը, որը ապրում է Ղարաբաղում, արդեն ներգրավված է պատերազմի մեջ: Այս փաստից ելնելով, մենք պետք է կառուցենք մեր ապագա հարաբերությունները Ադրբեջանի հետ: Սա չի բացառում կոնտակտների, շփումների առկայությունը հակառակորդի հետ: Այս շփումները պետք է լինեն տարբեր մակարդակներով: Շփումները չպետք է կախված լինեն ռազմական գործողությունների բնական ընթացքից: Այսինքն, հարձակումը կամ նահանջը չպետք է կախված լինի Հռոմի

կամ Մոսկվայի հանդիպումից: Ռազմական գործողությունների ավարտից հետո միայն քաղաքագետները իրավունք կունենան որոշելու այս տարածքի ապագան: Դիվանագիտությունը եւ պատերազմը նույն բաներն են, պարզապես պատերազմը դիվանագիտության շարունակությունն է: Եվ մենք մտել ենք այս պատերազմի մեջ: Արտաքին աշխարհը արդեն վաղուց որոշել է, որ Հայաստանն է պատերազմում:

Լենսեր Աղայովյան

(Ֆիզ-մաթ.գ.դ.,

ՀԳԱ Մեխանիկայի ինստիտուտ)

Արցախցի են, շարժման սկզբից նրա մասնակիցն են եղել: Շարժման սկզբում մենք չէինք պատկերացնում, որ դա համաշխարհային քաղաքականության գործիք է: Այդ քաղաքականության նպատակն էր Ռուսաստանը, որը լուրջ գլխացավանք էր ուրիշ պետությունների համար, բաժանել մասերի:

Վաղուց մշակվում էր Ռուսաստանը ներսից պայթեցնելու սկզբունքը, որի համար հիմք պետք է ծառայեր նաեւ ազգային հարցի սրվածությունը: Այդ նպատակով անհրաժեշտ էր, որպեսզի ինչ-որ օջախներ առանձնացվեին Ռուսաստանում, որոնք խաղային կատալիզատորի դեր: Հիմնական կատալիզատորներից մեկի դերը, դժբախտաբար, հատկացված էր Լեռնային Ղարաբաղին:

Ռուսաստանը մասնատելուց բացի կա նաեւ հարցի երկրորդ մասը՝ պայքար էներգետիկ (ճավթ, գազ) եւ հումքային խոշոր ռեսուրսներ ունեցող նոր շրջաններ ներթափանցելու համար, որպիսիք Ադրբեջանն ու Միջին Ասիան են:

Հստակ ձեռով մենք պետք է որոշենք, թե ովքեր են մեր թշնամիները, ովքեր են մեր բարեկամները: Ի՞նչ կտա մեզ կողմնորոշումը դեպի Ռուսաստան, կամ դեպի Ամերիկա: Ամերիկայի բարեկամի առաջին տեղը զբաղեցրած է, դա

Թուրքիան է:

Ռուսաստանը մնում է հզոր պետություն, նա պահում է իր սահմանները, եւ որտեղ որ ծագում է անջատվելու միտում, նա ստեղծում է հակամարտություն: Հայաստանը այստեղ կարող է լինել Ռուսաստանի առաջին բարեկամը: Այդ տեղը ազատ է եւ պետք է շտապել:

Մեր հիմնական քաղաքականությունը պետք է հստակեցվի: Դա, դժբախտաբար, չի արվում, կամ եթե արվում է, շատ բաներ կորցնելուց հետո: Մենք կորցրեցինք Գետաշենը այն պատճառով, որ չգնացինք միութենական պայմանագրի նույնիսկ քննարկմանը:

Այսօր ռեալ հարց է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ճանաչումը Հայաստանի կողմից: Երբ ճանաչումը տեղի ունենա, հիմք կստեղծվի նրա հետագա մասնատումը կանխելու համար: Երկրորդ: Մեր ճանաչումով Լեռնային Ղարաբաղը դառնում է պետություն: Հայաստանը, լինելով ՄԱԿ-ի անդամ կարող է պահանջել Անվտանգության խորհրդի նիստ հրավիրել, մեղադրելով Ադրբեջանին ագրեսիայի մեջ անկախ պետության նկատմամբ: Այստեղ չպետք է խառնել Ղարաբաղի հարցը Կիպրոսի հարցի հետ: Կիպրոսը չի եղել առանձին պետություն: Իսկ եղել է Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ, որը պետական միավոր է եւ նախկին ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո միջազգային բոլոր նորմերով ինքնորոշվել է: Շատ պասիվ է մեր արտաքին գործոց նախարարությունը:

Վերջերս ստեղծվել է Արցախ-Հայաստան հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունը, որի կորիզը կազմում է արցախցի մտավորականությունը եւ նպատակը Արցախի հիմնահարցի դրական լուծման հասնելն է: Ես կոչ եմ անում ողջ մտավորականությանը միանալ նրան:

Ալեքսանդր Մանասյան

(ի.գ.թ., ՀԳԱ Փիլիսոփայության
եւ իրավունքի ինստիտուտ)

Ադրբեջանը հաշվի չի նստում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ճանաչման հետ: Նա ասում է այն, ինչ իրեն է հարմար: Մեր փոխարեն ոչ ոք չի ասի այն, ինչ որ մենք կասենք: Այս կապակցությամբ պետական կառուցվածքների նկատմամբ իմ դժգոհությունը արտահայտելով, ես ցանկանում եմ նաեւ դժգոհություն արտահայտել ոչ պետական կառուցվածքների, ՀԳԱ հասցեին, որի անդամ եմ ես: Որովհետեւ նա քաղաքացիական շարժումներին վատ է մասնակցում: Եկեք չքննադատենք միայն իշխանություններին, եկեք ընդունենք, որ մենք ոչինչ չենք անում: Ղարաբաղյան շարժման սկզբնական շրջանից մտավորականության բազմաթիվ ելույթներում, անգամ ուղիղ եթերով (խոսքս Գերագույն խոլ 'րդի նիստերին, միջազգային եւ միութենական լսարաններում) ոչ մեկը չասաց, որ Ղարաբաղը բռնագրավված տարածք է:

Այս կապակցությամբ ավելի պակաս հնչեղություն ստացավ ԽՍՀՄ ինքնալուծարման պրոցեսի իրավական հիմնավորումը: Մի բառ այդ մասին չի ասված: Եթե մենք միջազգային իրավունքի նորմերի տեսակետից դիտարկեինք ԽՍՀՄ-ի փլուզումը, ինքնալուծարումը, մենք կտեսնեինք, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը հռչակվել է ոչ միայն միջազգային օրենքի նորմերին համապատասխան, այլ հենց ԽՍՀՄ փլուզվող երկրի պատմության իմաստով: Այս գաղափարը նույնպես ոչ մի հնչեղություն չի ստանում:

Մամլել Ստեփանյան
(պ.գ.թ., ՀԳԱ Արեւելագիտության
ինստիտուտ)

Հայ-ադրբեջանական հարաբերություններին անդրադառնալիս, հնարավոր չէ շրջանցել այնպիսի մի հարց, ինչպիսին Ղարաբաղի կոնֆլիկտն է: ԻՆչ իրադրություն է ստեղծվել Հայաստանում:

Բոլորիս համար պարզ է, որ յուրաքանչյուր պատերազմ ունի երկու ասպեկտ՝ ռազմական եւ դիվանագիտական-քաղաքական:

Վերջին իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ տվյալ կոնֆլիկտային վիճակում ռազմական ուղին նույնպես կարող է փակուղի լինել: Որովհետեւ պարտություններին հաջորդում են հաղթանակներ, կրկին պարտություններ եւ հաղթանակներ, եւ թերեւս ոչ մեկը չի կարող ասել, թե արդյո՞ք ռազմական ձեռով կարելի է այս հարցը լուծել, թե՞ ոչ: Միակ քայլը, թերեւս, մնում է դիվանագիտական-քաղաքական կողմը, եւ այս հարցում է, որ ես գտնում եմ, որ Հայաստանի իշխանությունները կարող են անել այնպիսի առաջարկներ, որոնք կգրավեն միջազգային հանրության ուշադրությունը, եւ ինչ-որ ձեռով կնպաստեն ղարաբաղյան հիմնահարցի լուծմանը:

Ես ունեմ մի փոքրիկ առաջարկություն: Դիվանագիտական այնպիսի քայլ պետք է մտածվի, որը, ըստ էության, չհակասի Ղարաբաղի ժողովրդի շահերին: Ես գտնում եմ, որ տվյալ պահին, ժամանակավորապես, կարելի է ՄԱԿ-ի որոշմամբ, միջազգային դիտորդների ներկայությամբ՝ Ղարաբաղը սահմանափակ ժամկետով հայտարարել Հայաստանի եւ Ադրբեջանի պրոտեկտորատ: Ինչո՞վ է պատճառաբանվում հենց Հայաստանի եւ Ադրբեջանի համապրոտեկտորատի հաստատումը: Ովքեր ծանոթ են ենթամանդատային համակարգին, գիտեն, որ տվյալ դեպքում ենթամանդատային պետությունը պահպանում է որոշակի իրավունքներ: Առավել եւս, որ այս

դեպքում ընդունվում է այս վարչական տարածքի գոյությունը: Ղարաբաղը այստեղ կարող է շահել հետեւյալը: Նա պահպանում է իր վարչատարածքային միավորը, միեւնույն ժամանակ նա պահպանում է ինքնուրույն քաղաքականություն վարելու հնարավորությունը: Ադրբեջանը կարող է շահագրգռված լինել այնքանով, որքանով որ լիովին չի զրկվի Ղարաբաղի գործերին վերահսկողություն ունենալու իրավունքից: Հայաստանի իշխանությունները կարող են զգալի շահ ունենալ այն առումով, որ նույնպես անմիջականորեն կարող են մասնակցել Ղարաբաղի կյանքի կազմակերպմանը եւ թույլ չտալ Ադրբեջանի հսկողության ուժեղացմանը: Թերեւս ես այս առաջարկությունը չեի անի, եթե որեւէ մեկը ինձ փորձեր համոզել, որ հարցի լուծման ռազմական ուղին կարող է մոտ ապագայում, 4—5 տարում, բերել Ղարաբաղի հարցի լուծմանը առանց Հայաստանի շահերը վնասելու, այսինքն առանց Հայաստանի տարածքային կորուստների: Եվ նաեւ եթե համոզված լինեի, որ Ղարաբաղի մյուս ուղին, այսինքն Ղարաբաղի պետականության ճանաչումը մյուս պետության կողմից կհանգեցնի կոնֆլիկտի ավարտին:

Մնում է ավելացնել, որ այս հարցում պետք է հստակորեն մշակված մեխանիզմներ մտցվեն, որոնք այդ համապրոտեկտորատի համակարգը դարձնեն գործուն:

Ռեմ Ղազանչյան
(ՀԳԱ Արեւելագիտության
ինստիտուտ).

Որպեսզի հարցադրումը ճիշտ լինի, պետք է ետ գնալ: Մինչեւ 1918թ., ինչպես հայտնի է, Անդրկովկասի վարչական բաժանումը հաշվի չէր առնում ազգերի շահերը, որի հետեւանքով հայաբնակ Ջանգեզուրը եւ Ղարաբաղը մտել էին Ելիզավետպոլի գավառի մեջ: Երբ 1918թ. մայիսին Անդրկովկասում երեք

հանրապետություն ստեղծվեց, դրանցում իշխանության գլուխ անցած ամեն մի Ազգային խորհուրդ հայտարարեց, որ իր իրավասությունը տարածվում է այն շրջանների վրա, որտեղ իր ազգն է բնակվում, ելնելով ինքնորոշման սկզբունքից: Դրա հետեանքով Հայոց ազգային խորհուրդը իրավագոր եր դառնում Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի հայաբնակ տարածքների նկատմամբ, իսկ Մուսուլմանական ազգային խորհուրդը հավակնում էր ամբողջ Ելիզավետպոլի գավառին: Հարցը մնաց առկախ Անդրկովկասի վրա ձեռնարկված թուրքական հարձակման հետեանքով: Անդրկովկասը թուրքական գործերից ազատագրելուց հետո այնտեղ տեր ու տնօրինություն անող անգլիացիները Ղարաբաղը կառավարելու հրավիրեցին ադրբեջանցու՝ Բաքվից: Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության համագումարն, իր հերթին, արտահայտվեց Ղարաբաղը Հայաստանի հետ միավորելու օգտին: Այսպես ծագեց «Ղարաբաղի հիմնախնդիրը», որն էլ ավելի խորացավ ՌԿ/բ/Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի 1921թ. հուլիսի 5-ի հայտնի որոշումից հետո:

Այսօր հաշվի չառնել այս ամենը, ըստ իս, չի կարելի: Փաստորեն վեճն այստեղից է սկսվում:

Ես չեմ կարծում, թե այսօր՝ ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո, ներկայիս Ռուսաստանը նույն շահերն ունի Հայաստանի նկատմամբ, ինչ ցարական կամ բոլշևիկյան Ռուսաստանը: Ուստի ես մենք պետք է լեզու գտնենք մեր հարեանների՝ Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի հետ: Պատերազմը դադարեցնելու համար միակ լուծումը, ըստ իս, Ադրբեջանի կազմում Ղարաբաղի ինքնավար հանրապետության տարբերակն է՝ Հայաստանի հետ լայն կապերով: Դա շատ մեծ հնարավորություններ կարող է ընձեռել:

Ալեքսանդր Ղազարյան (Լեռնային Ղարաբաղից)

Մենք գտնվում ենք երկու երկրների շահերի կենտրոնում: Պետք է կարողանանք կողմնորոշվել, թե որ երկրի հետ են մեր շահերը համընկնում: Ամերիկայի շահերը չեն համընկնում Հայաստանի շահերի հետ:

Ա. Մարության

Ելույթս կունենա ինֆորմացիոն բնույթ:

Չէի կարող չխոսել, քանի որ այսօրվա ըննարկումների ընթացքում բազմիցս խոսվեց Հայաստան-Ադրբեջան հարաբերությունների հետ կապված պանթուրանիզմի մասին:

Անշուշտ, ստեղծված իրավիճակում, Անդրկովկասի հանրապետությունների ձեռք բերած անկախությունից հետո, Թուրքիան չէր կարող չօգտվել առիթից փորձելու լցնել ստեղծված քաղաքական վակուումը: Այստեղ նորից թուրքական քաղաքականության թղթապանակից հանվում է պանթուրքիզմի թեզը: Տարբեր քաղաքական կարծիքներ ներկայացնող թուրքական մամուլը հեղեղված է նորից թուրքական միասնության այդ գաղափարով: Բազմաթիվ կուսակցությունների կողմից առաջ է քաշվում լեզվի, մշակույթի միասնության գաղափարը: Լեզվի մեջ միասնությանը նրանք հասել են լատինատառը ընդունելով, դա հայտնի է: Մշակութային կապերը խորանում են:

Դեմիքելի կողմից ԱՄՆ նրա փետրվարյան այցի ժամանակ առաջարկվել է այսպես կոչված 13 կետանոց օգնության ծրագիր: Սա մի լայնածավալ ծրագիր է օգնելու նախկին ԽՍՀՄ թուրքալեզու հանրապետություններին: Ֆինանսավորումը կատարվելու է ԱՄՆ-ի կողմից, կոորդինացումը դրված է Թուրքիայի վրա: Թվում է, այստեղ Թուրքիան ունի

առաջնություն: Սակայն, Ամերիկան իրեն մաներելու հնարավորություն է թողել: Ելցինին Ամերիկա կատարած այցի ժամանակ ասված էր, որ այդ հանրապետությունները թողնվում են Ռուսաստանի ազդեցության տակ, եթե Ռուսաստանը հետեի Ամերիկայի խորհուրդներին: Ամերիկան շահագրգռեց թե Թուրքիային, թե Ռուսաստանին:

Այն, որ Թուրքիայի համար Ղարաբաղը հիմնահարց է, նրանք չեն էլ թաքցնում: Սակայն պետք չէ նաեւ միանշանակ ընկալել այսօրվա Թուրքիան: Բանավեճերը Թուրքիայի պաշտպանում ցույց են տալիս, որ այնտեղ համաձայնություն չկա: Մեծամասնությունը կողմ է, որ Թուրքիան ուղղակիորեն օգնի Ադրբեջանին ընդհուպ մինչեւ ռազմական միջամտություն: Բայց կա նաեւ մի սթափ խումբ, որը Դեմիրելն է ներկայացնում. այն տարբեր տեսակի հակափաստարկներ է բերում Թուրքիայի միջամտությանը այս հարցում կանխելու համար:

Ու՛մ ազդեցության տակ է մնալու այս տարածքը: Միտում կա, որ այս գոտին Ռուսաստանի ազդեցության տակ է մնալու, ԱՄՆ-ի հսկողությանը ենթարկված: Առայժմ Ղարաբաղը անորոշ ստատուսով կմնա: Դա ձեռնառն է բոլոր այն գերութերին, որոնք հետաքրքրություններ ունեն այս տարածաշրջանում:

Հակոբ Չաքրյան

(պ.գ.թ., ՀԳԱ Արեւելագիտության
ինստիտուտ)

Մի քանի րոպեով ուզում եմ անդրադառնալ թուրք-ադրբեջանական հարաբերություններին:

Թուրքիան, որ չեզոք դիրք էր պահպանում մինչեւ Խոջալուի գրավումը, այս անգամ հանդես եկավ Ադրբեջանի իրավունքները միջազգային ասպարեզում պաշտպանողի դերում: Հակահայկական հիստերիա բարձրացրեց: Դեռ այն ժամանակ

մտավախություն կար Թուրքիայում, որ հայերը կգրավեն Շուշին ու Լաչինը, եւ Ղարաբաղը բացարձակապես կդառնա հայկական տարածք: Երբ Թուրքիայի մտավախությունը իրականացավ, նա Ղարաբաղի հարցը վերածեց ներքին հարցի: Ինչու? Որովհետեւ Թուրքիայի համար ղարաբաղյան հարցը հայ պահանջառիության շրջայի առաջին օղակն է: Եթե Հայաստանը բացարձակապես հայերով բնակեցված Ղարաբաղը գիշի Ադրբեջանին, նա չի կարող այդքան հեշտությամբ հավակնել այն տարածքներին, որտեղ ոչ մի հայ չի բնակվում:

Ադրբեջանի իրավունքները միջազգային ասպարեզում պաշտպանելով, Թուրքիան թույլ տվեց նաեւ վրիպումներ, որոնցից մենք չկարողացանք օգտվել: Լաչինի միջանցքը բացելուց եւ Շուշիի գրավումից հետո Թուրքիան Ադրբեջանին խորհուրդ տվեց դիմել ՄԱԿ-ին: Եթե Ղարաբաղը Ադրբեջանի համար ներքին հարց է, ՄԱԿ-ին դիմելը անտրամաբանական է: Ուրեմն, Ղարաբաղը ներքին տարածք չէ: Դա մեր կողմից չօգտագործվեց, փաստորեն այստեղ Թուրքիայի հնարավորությունները սպառվել էին: Հիմա փակուղուց դուրս գալու համար պետք է խաղարկել հայերի ազրեսիայի տարբերակը: Դրա հետ միասին մեջլիսի օրակարգ մտավ ռազմական օգնություն ցույց տալու հարցը: Ինչպես գիտեք, Թուրքիայի մեջլիսում բազմիցս հարցը քննարկվեց, որից հետո Բուրբուլիսը հանդես եկավ մի հայտարարությամբ, ըստ որի Ռուսաստանը հայերին պաշտպանելու միջոցառումներ է անցկացնում: Մի քանի օր անց Դեմիրելը մեկնեց Մոսկվա եւ ստորագրվեց ռուս-թուրքական բարեկամության եւ համագործակցության պայմանագիր: Այդ պայմանագրով նորոգվում էին մինչեւ այդ ստորագրված բոլոր պայմանագրերը: Բայց դա չէր կարետրը: Հայերի ազրեսիայի դեմ համատեղ պայքարի որոշում կար: Ելնելով այն հանգամանքից, որ այդ հայտարարության տեքստը ոչ մի տեղ չիրապարակվեց, այն ստացավ գաղտնի պայմանագրի բնույթ: Այսպիսով, ռուսական դիվիզիաները գրավեցին Շահումյանը,

ապա Մարտակերտը, իսկ Թուրքիան նաև զինամթերք տրամադրեց, եւ ինչպես միշտ այս ռուս-թուրքական գործարքը շուտ եկավ մեր դեմ:

Միանգամայն համամիտ եմ պ. Խուրշուդյանի այն մտքի հետ, որ եթե մեզ հաջողվեր, ապա առաջին հերթին պետք է չեզոքացվեին եւ՝ Ռուսաստանը, եւ՝ Թուրքիան: Մենք միշտ հակառակն ենք արել:

Ինչ կարելի է անել: Իմ կարծիքով, ամենից առաջ ժողովուրդին պետք է միավորել ազգային պետականության գաղափարի շուրջ, եւ ոչ թե օտարել սիյուաթը, բաժանել ժողովուրդը դարաբաղցիների, արեւոյի գոտու, սահմանամերձ շրջանի, Երեւանի բնակչության: Այնուհետեւ, պետք է որդեգրել ազգային քաղաքականություն, եւ ոչ թե այն համարել ազգի կործանման ամենակարճ ճանապարհը: Դեղատոմսեր շատ կան: Օրինակ, Թուրքիայի հիստորիային ինչո՞վ կարելի էր պատասխանել ԵԱՀԽ-ի շրջանակներում: Կարելի էր պատասխանել Թուրքիային Կիպրոսով, հիշեցնել Եվրոպային, որ Թուրքիան բազմիցս հարյուրավոր որոշումներ է ունակոյս արել:

ԵԱՀԽ-ին անդամակցելուց առաջ միթե՞ հայտնի չէր, որ այնտեղ տարածքային ամբողջականությունը մղվում է առաջին պլան: Եթե կար Ղարաբաղի ճանաչման հարցը, միթե՞ կարելի չէր անդամակցելուց առաջ այն ճանաչել: Կարելի է վիճել, թե ի՞նչ կտար ճանաչելը: Կտար այն, որ Հայաստանը կձգրտեր իր դիրքորոշումը: Անորոշ դիրքորոշումը բերում է Հայաստանի մեկուսացմանը: Եվ այսօր մենք միջազգային հանրության կողմից մեկուսացվել ենք:

Այստեղ խոսվում է, որ ԱՄՆ-ը պաշտպանում է Թուրքիայի տեսակետը: Բայց ինչու? Ինչ ենք մենք անում, որ այսօր ԱՄՆ-ը Թուրքիայի տեսակետը չպաշտպանի: Այս տարի Ամերիկայում ընտրություններ են, 800 հազ. հայերի ձայն կա Բուշի դեմ Կալիֆոռնիայում: Մենք կարող ենք վճռել նրա ձակատագիրը: Ամերիկան միշտ չէ, որ պաշտպանում է

Թուրքիայի շահերը, Կիպրոսի հարցում նա հսկայական ճնշում է գործադրում: Գերմանիան, լինելով Թուրքիայի բարեկամը, բացահայտորեն պաշտպանում է քրդերի շարժումը:

Գազիկ Մարգարյան (ՀԳԱ ակադեմիկոս)

Այս հավաքը, որը կազմակերպել էր «Հայք» հաստատությունը, փաստորեն սկսվեց որպես Արեւելագիտության ինստիտուտի ներքին կոնֆերանս: Բայց հետո, նիստից նիստ դարձավ «ինտերնացիոնալ»: Ինձ մեծ գոհունակություն է պատճառում, որ մեր աշխատանքներին ներկա են արտգործնախարարության ներկայացուցիչները: Այս չորսօրյա նիստերը կարելի է բաժանել երկու մասի: Եթե Իրանին եւ Թուրքիային նվիրված նիստերում հանդես էին գալիս մասնագետներ, որոնք առաջ էլ զբաղվել են այդ հարցերով եւ հիմա, արդեն, իրենց մշակված, աշխատված տեսակետներն են արտահայտում, թեւ նոր բաներ էլ եղան, ապա 3-րդ եւ 4-րդ նիստերը հատկանշական դարձան նրանով, որ ի չգոյե նորագույն պատմության մասնագետների, ելույթ էին ունենում միջնադարագետները (խոսքս Վրաստանի մասին է), արտահայտելով հետաքրքրական տեսակետներ: Առանձնապես հատկանշված էր պ. Մարգարյանի ելույթը, որը բարձրացրեց այն հարցը, որի մասին ես հիմա խոսում եմ: Մենք չգիտենք այսօրվա Վրաստանը, չենք զբաղվել: Գոնե նրանով, որ մենք հասկացանք, որ չգիտենք այսօրվա Վրաստանը, այդ նիստը արդեն երեսույթ էր:

Ադրբեջանի մասնագետ չունենք, կամ բոլորս էլ հավասարապես նրա մասնագետներն ենք դարձել: Ամեն մեկը մեզանից կարող էր այստեղ ելույթ ունենալ եւ բերել իր առաջարկները, իր դեղատոմսերը՝ տարբեր մակարդակով: Այդ էր պատճառը, որ Հայաստանի եւ Ադրբեջանի հարաբերությունների հարցը

շոշափվեց միմիայն Ղարաբաղի հիմնահարցի կապակցությամբ: Ես կարծում եմ, որ ճիշտ կլիներ, եթե շոշափվեր նաև Ադրբեջանի ներքին իրավիճակը, ի՞նչ քաղաքական հոսանքներ, ի՞նչ ուժեր են գործում այնտեղ, նրանց փոխհարաբերությունները, ի՞նչ է տալիս դա մեզ Ադրբեջանի հետ ունեցած հարաբերություններում: Պիտի շոշափվեր Հայաստանի շրջափակման խնդիրը, կամ Նախիջեուանի հիմնահարցը:

Ի՞նչ անենք, որպեսզի մեր հավաքների արդյունքները չվերջանան, երբ մենք այստեղից ցրվենք: Այսինքն, արդյունքը դարձնենք պիտանի եւ օգտակար: Անհրաժեշտ է հրատարակել նյութերը: Մամուլը կլուսաբանի մեր աշխատանքները, պ. Կիրակոսյանը նաև առաջարկեց, որ ներկայացնենք դրանք արագորժնախարարությանը: Ես ուրախ եմ այդ առաջարկի համար:

Կցանկանայի նշել, որ կառավարության կողմից այդպիսի առաջարկներ պետք է վաղուց արվեին, եւ ոչ միայն արտաքին հարաբերությունների հարցերի նկատմամբ, այլ բոլոր այն հարցերի, որոնցով զբաղվում են հասարակագիտական ինստիտուտները: Չի արվել, չի արվում: Սխալ է գործում մեր ղեկավարությունը, որը չի օգտագործում մեր պոտենցիալը: Նոր ղեկավարությունը շատ որոշակիորեն որդեգրել է մեր հին ղեկավարության ավանդները: Բայց մեծ տարբերություն կա օբյեկտիվ իրավիճակների միջև:

Այն ժամանակ մեր ինստիտուտները մեծ մասամբ կատարում էին վերուստ տրված առաջադրանքները եւ տալիս սպասվող պատասխաններ, այնպես որ պատվիրողները կարող էին անգամ չհետաքրքրվել աշխատանքների արդյունքով:

Այսօր վիճակը փոխվել է: Մենք ներկայանում ենք որպես ազատ, անկախ երկրի գիտություն, որը կախված չէ դրսից ղեկավարող ուժից: Եթե այդ օբյեկտիվ վիճակին ընթացք տրվի, եթե այն խրախուսվի, ապա սուբյեկտիվն էլ, այսինքն՝ գիտ-

նականների վերաբերմունքը մշակվող խնդիրների նկատմամբ կփոխվի, գիտական կոլեկտիվները կաշխատեն լիարժեք արդյունքով եւ անգնահատելի նպաստ կբերեն ազգին: Եթե չի օգտագործվում այդ հսկայական ներուժը, դա սխալ է եւ պետք է ուղղվի: Եթե մենք ակտիվ չենք եղել, մասամբ նաև նրանից է, որ մեր ակտիվությունը չի ընդունվել: Ուրեմն, ի՞նչ պետք է անենք՝

1. Պիտանի ձեռով օգտագործենք անցած նիստերի գիտական արտադրանքը, որպեսզի այն չմնա տեղում:

2. Մենք չունենք մասնագետներ արդի Վրաստանի եւ Ադրբեջանի գծով: Պետք է ստեղծենք եւ կստեղծենք: Խոսում եմ մեր ինստիտուտի մասին:

3. Պետք է այն գիտական կապերը, որոնք կան կամ շատ դեպքերում գրեթե չկան մեր հարեանների հետ, ըստ հնարավորին զարգացնել: Դրանով մենք ներդրում կանենք այդ երկրների հետ Հայաստանի փոխհարաբերությունների զարգացման մեջ: Ի դեպ, գիտական այդ կապերը ավելի թույլ են, քան արտասահմանյան երկրների հետ: Վրաստանի հետ փորձեր արվել են, բայց տակավին արձագանք չեն գտել: Բայց դա չպետք է մեզ թեւաթափ անի: Նորից ու նորից պիտի փորձենք եւ կհասնենք հաջողության:

Նիկոլայ Հովհաննիսյան - Մեր ծրագրված աշխատանքներն ավարտվեցին: Չորս օր անընդմեջ մենք քննարկում էինք մեր հանրապետության համար վերին աստիճանի կարետոր, քաղաքական եւ գիտական մեծ նշանակություն ունեցող խնդիրներ:

Ես մտադիր չեմ ամփոփել այս քննարկումների արդյունքները: Դա մի մարդու ուժերից վեր է եւ շատ բարդ խնդիր է: Սակայն, այդուհանդերձ, կցանկանայի իմ մի քանի նկատառումները հայտնել:

Իմ ընդհանուր տպավորությունն այն է, որ քննարկումներն

անցան մեծ հաջողությամբ: Նման պնդման համար հիմք են տալիս հետեւյալ հանգամանքները:

Առաջին, չորս օրվա ընթացքում չորս տարբեր խնդիրների շուրջ գնաց իրոք պրոֆեսիոնալ, գիտական վիճաբանություն: Այստեղ ներկայացված էր մեր մտավորականության սերուցքը, ներկայացված էին մասնագետներ, որոնք տարիներ շարունակ բարեխղճությամբ ուսումնասիրել են խնդրո առարկա հարցերը: Նրանք անկաշկանդ արտահայտեցին իրենց տեսակետները եւ հիմնավորվեցին իրենց մոտեցումները քննարկվող պրոբլեմների նկատմամբ: Քննարկումները վկայեցին, որ մեր հանրապետությունն ունի հզոր գիտական պոտենցիալ, գիտական մտավորականների մի բույլ, որն ի վիճակի է մասնագիտական ամենալուրջ քննարկման ենթարկել ամենատարբեր քաղաքական խնդիրներ:

Երկրորդ, քննարկումների միջոցով մենք պետք է պարզեինք, թե արդյոք ունենք լուրջ եւ հիմնավորված կոնցեպցիաներ Հայաստանի արտաքին քաղաքականության առջեւ կանգնած բարդ խնդիրների վերաբերյալ: Ես չեմ ուզում թաքցնել իմ այն մտավախությունը, որ ունեի սկզբում: Ես մտածում էի, թե հանկարծ մեր իշխանությունները չլինի թե «սխալվեն» եւ ցանկանան համագործակցել գիտական մտավորականության հետ եւ նրանից պահանջեն լուրջ եւ հիմնավորված առաջարկություններ այս կամ այն պրոբլեմի վերաբերյալ: Կլարոզանա՞նք արդյոք ներկայացնել լուրջ տեսակետներ կամ առաջարկություններ Թուրքիայի, Իրանի, Վրաստանի եւ Ադրբեջանի հետ Հայաստանի հարաբերությունների վերաբերյալ: Քննարկումից հետո պարզ դարձավ, որ մենք ի վիճակի ենք այդ խնդիրը լուծելու: Մենք ունենք հիմնավորված տեսակետներ եւ լուրջ առաջարկություններ, որոնք կարող ենք ներկայացնել մեր կառավարությանը:

Փույթ չէ, որ քննարկումների ընթացքում արտահայտվեցին հակադիր, երբեմն իրարամերժ կարծիքներ, դրսևորվեցին

տարբեր մոտեցումներ եւ առաջարկվեցին պրոբլեմների լուծման զանազան տարբերակներ: Դա միանգամայն բնականոն է գիտության, եւ թող թույլ տրվի ասել, նաեւ քաղաքականության ասպարեզում: Կարետրն այն էր, որ ասելիք կար եւ բոլոր ելույթ ունեցողները տոգորված էին մեր հանրապետության արտաքին ճիշտ քաղաքականություն մշակելու գաղափարով, նույնիսկ այն դեպքում, երբ քննադատական խոսքեր էին հնչում իշխանությունների հասցեին:

Երրորդ, համոզված ենք, որ քննարկումների ընթացքում արտահայտված առողջ տեսակետների եւ առաջարկությունների հիման վրա միանգամայն հնարավոր է հաստատել ստեղծագործական համագործակցություն հանրապետության իշխանությունների եւ գիտնականների, եւ այդ գիտնականների կենտրոնակետը հանդիսացող Գիտությունների ակադեմիայի միջեւ: Մեկ անգամ եւս ցանկանում ենք ասել, որ գիտական մտավորականությունը համագործակցության ձեռք է մեկնում կառավարությանը եւ հույս ունի, որ այդ մեկնված ձեռքը օդում կախված չի մնա: Գիտնական մտավորականները անձնական ոչինչ չեն ուզում: Նրանց ուզածը իրենց կողմից առաջարկվող գաղափարները մեր անկախ հանրապետության շահերին ի սպաս դնելն է, եւ միայն այսքանը:

Չորրորդ, չորսօրյա քննարկումները համոզիչ կերպով ցույց տվեցին, որ Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքը իրոք Հայաստանի գոյատևածքն է եւ առաջնակարգ նշանակություն ունեն նրա հարաբերություններն իր անմիջական հարեանների՝ Թուրքիայի, Իրանի, Վրաստանի եւ Ադրբեջանի հետ: Կարծում եմ, որ ելույթ ունեցողները հիմնավորված կերպով ապացուցեցին, որ մեր երիտասարդ հանրապետության եւ համայն հայ ազգի անվտանգ գոյությունը զգալիորեն կախված է այդ հարաբերությունների բնույթից եւ տարածաշրջանում տիրող ուժերի հաշվեկշիռից: Եվ այս հանգամանքի վրա հարկ է, որ Հայաստանի իշխանությունները բացառիկ ուշադրություն դարձնեն:

Հուսով ենք, որ այս գիտական հավաքը ինքնանպատակ չէր, եւ նրա արդյունքները համապատասխան արձագանք կգտնեն մեր հասարակայնության տարբեր շրջաններում: Զննարկման նյութերը ամբողջությամբ կտրվեն ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարությանը՝ նրանց օգտագործման համար: Բացի դրանից, այդ նյութերը կհրատարակվեն առանձին պրակով, որի ծախսերը հոգալը սիրով իր վրա է վերցնում ՀԱՅԶ (ԱՄՆ) հաստատությունը:

Ցանկանում եմ միաժամանակ նշել, որ սույն թվի նոյեմբերի երկրորդ կեսին մենք կկազմակերպենք քննարկումների երկրորդ շարքը՝ նվիրված Ռուսաստանի եւ արաբական երկրների հետ Հայաստանի հարաբերությունների արդի վիճակին եւ զարգացման հեռանկարներին: